30 kop.

HEINO RAIESTE

Taevaskoja

HEINO RAIESTE

Taevaskoja

TALLINN · KIRJASTUS «EESTI RAAMAT» · 1981

91(E)
R09

Kaanekujundus: J. Kaarma
Fotod: E. Väljal

1905040100

R 20904—167
M901(16)—81 TL—11—26—80

© Kirjastus «Eesti Raamat», 1981

SAATEKS

Põlva rajoonis Ahja jõe keskjooksul asuv Taevaskoja on Eesti NSV üks omapärasemaid ja kaunima loodusega paiku. Taevaskojal on varuks rohkesti üllatusi neile, kes siia esmakordselt satuvad, aga ka neile, kes siin varem viibinud, on Ahja jõe ürgorg oma vaheldusrikka loodusega ikka kordumatu. Teadlastele pakuvad Ahja jõe ürgoru veerul kõrguvad liivakivipaljandid huvi kui geoloogilise ajaraamatu leheküljed, kauge mineviku tummad tunnistajad.

Jõe kallastel, otse mustendava vee piirilt tõusevad iidsed punakad liivakivikaljud — siin taevaskodadeks nimetatud. Ümbritsetud tumerohelisest okasmetsast, on nad maalilised, täis eriilmelist ilu, mida mujal pole võimalik kohata. Iidsetest aegadest peale olid need paigad rahva silmis pühad ja seisid inimkätest muutmatutena. Ümbruses laiuvad kõrged kuivad vaigulõhnalised männimetsad, milles kohati kuuski, kaski ja pärni. Kuumal suvepäeval on varjulistel metsateedel meeldiv jahedus.

Pinnareljeef on mitmekesine, esineb erineva kujuga moreenkühme ja lavakõrgendikke, mida lõhestavad metsaga kaetud sügavad sälkorud. Ürgoru kõrged kaldad ja suured metsad kaitsevad Taevaskoda tuulte ja tormide eest. Siinses looduses valitseb eriskummaline vaikus ja rahu — see, mida tänapäeva inimene nii väga vajab. Metsades on palju laululinde. Kevadsuvel saadab lindude võistulaulu Ahja jõe kärestiku hõbeselge helin ja lakkamatu veekohin Saesaare paisjärve tammilt.

Kaunimad paigad Ahja jõe ürgorus on Suur ja Väike Taevaskoda, Saesaare paisjärv, Kiidjärve ja Valgemetsa. Puhkeaja veetmiseks ja matkateede valikuks pakub siinne loodus mitmekülgseid võimalusi. Maikuust kuni hilissügiseni saabub siia rahvast rongide, busside ja autodega: kes ruttab Valgemetsa, kes Kiidjärvele, Taevaskotta või Saesaare paisjärve äärde. Marja- ja seenerikkad metsad meelitavad nii suvitajaid kui ka puhkuseveetjaid. Paljud on huvitatud matkadest mööda Ahja jõe ja Saesaare paisjärve kaldaid, jalutuskäikudest metsateedel või paadisõidust paisjärvel. On neidki, kellele meeldib kaduda jõekäärude üksindusse või Saesaare paisjärve varjulisse soppi ning, õng käes, nautida kalapüügimõnusid.

Ühte peab aga meeles pidama: Ahja jõe ürgorg on selles lõigus maastikukaitseala, kus tuleb täita kõiki kehtivaid looduskaitsenõudeid.

GEOLOOGIAST

Ahja jõe ürgoru aluspõhja moodustab devoni ladestu, mille paksus on ligikaudu 300 m. Ürgorg on tekkinud keskdevoni liivakividesse, mille settekivimid jagunevad kolmeks lademeks. Suur Taevaskoda ongi üks tuntumaid keskdevoni noorima, burtnieki lademe paljandeid, kus suurepäraselt ilmneb liivakivide vahelduv põimkihilisus. Devoni punakate mandrilise tekkega liivakivide materjaliks on devonieelsete kivimite lagunemisproduktid. Devonile eelnenud ajastul oli meie ala pikka aega maismaa. Uus mandri vajumine ja mere pealetung algas keskdevoni teisel poolel. Manner ujutati taas veega üle, mistõttu laiadel madalaveelistel aladel tekkisid liivased setted. Devoni ajastu lõpul saavutasid tõusuliikumised uuesti ülekaalu. Maakoore sagedaste liikumiste tõttu muutus mere sügavus ja tekkisid erineva iseloomuga setted. Ahja jõe ürgorus nähtavad taevaskojad on settinud madalmeres, kus lainetus ja voolav vesi suurte jõgede deltaaladel takistasid liiva ja saviosakeste ühtlast settimist.

Settinud põimkihtide paksus on erinev, ulatudes mõnest millimeetrist kümnete sentimeetriteni. Alumised osad on tavaliselt kompaktsed, ülemised rohkem põimjad liivakivid.

Ahja jõe ürgoru kaljudes paljanduvad liivakivid on väga värvirikkad: punaka, oranži, roosaka ja hallika värvusega liivakivikihid vahelduvad punakate, lillade ja sinakashallide savidega. Liivakivid sisaldavad rohkesti kvartsi, vilku, päevakivi, raskes fraktsioonis ilmeniiti, graniiti ja tsirkooni, esineb raudoksiidirikkaid kihte. Ka liivade terasuurus ei ole ühtlane. Kõige peeneteralisemad on helekollased liivakivid, keskmise terasuurusega on beežid, lillad ja hallikad, kõige jämedateralisem valge liivakivi.

Saesaare paisjärve veepiiri kaunistavad metsad ja liivakivipaljandid

Devoni setted sisaldavad maismaataimede ja veeloomade jäänuseid. Taevaskoja kaljust on leitud üks vihtuimeliste hulka kuuluva kala soomus ja ränistunud puutükke, mis kuuluvad vetikalaadsetele taimedele — nematofüütidele.

Devoni ajastu lõpust kvarternaari ehk maa noorima geoloogilise ajastu alguseni on Eesti ala geoloogilises kroonikas suur lünk, sest vahepealsed lademed meil puuduvad. Võib arvata, et Ahja jõe ürgorg on tekkinud kvarternaarieelsel ajal, mil jää taganes meie territooriumilt vaheaegadega ja ebaühtlaselt.

Jääajaeelse ehk vana pinnamoe jälgimiseks Ahja jõe ürgorus meil võimalusi ei ole, sest vana reljeefi piirjooned peidab enda alla hilisemate setete kiht, mis kohati on väga paks.

Suuremad muutused leidsid ürgorus aset 10 000—15 000 aastat enne valdai jäätumise lõppu. Nüüdisreljeef on vormitud mandrijää ja Läänemere toimel.

TAIMESTIKUST JA LOOMASTIKUST

Taevaskoja ja Saesaare paisjärve kõrval on siinse maastiku olulisemaid ilmestajaid ilusad metsad. Levivad nõmme-, palu- ja laanemetsad, kohati aga kaunistavad ürgorgu haljendavad lehtmetsasalud sirgete kaskede ja haabadega. Jõe ääres kasvab pärni, madalamates kohtades ka leppi, toomingaid ja pajusid. Alusmetsas lisandub neile veel sarapuid, pihlakaid ja lodjapuid. Ümbruskonna nõmmemetsad eelistavad liivast pinnast. Mitmel pool Taevaskoja ümbruses ja

Saesaare paisjärve idapoolsel kaldal esineb laiguti põdrasamblikumännikuid. Kohati esindatud kanarbikumännikud lähevad üle enamlevinud pohlamännikuteks, kus alustaimestikus on valdavaks taimeks palukas. Sirgetüvelise männimetsa all kasvab lapiti islandi samblikku ja põdrasammalt.

Taevaskoja ümbruses on laialt levinud palumännikud ja kuusikud. Eriti ilusad ja esinduslikud on need Suure ja Väikese Taevaskoja juures, Saesaare paisjärve ääres ning Taevaskoja küla ümbruses. Palumetsades kasvavad peamiselt männid, kuuse-männisegametsades mõjuvad eriti kaunilt üksikud sirgetüvelised kased ja haavad. Alusmetsas on tugev männi ja kuuse järelkasv võistlemas kadaka, pihlaka ja sarapuuga.

Palumetsades kasvab rohkesti mustikaid, siin-seal pohli, lehviksammalt, laanikut ja palusammalt. Rohurindes on laanelill, leseleht, vareskold, roomav öövilge ja maasikas. Ahja jõe ürgoru moreenisegusel niiskel pinnasel esineb ka laanemetsade rühma kuuluvaid kuusesegametsi ja kuusesalumetsi, mis aga siin ei ole kuigi suure ulatusega. Rohkem laiub neid Kiidjärve

ümbruses ja ürgoru läänepoolsel alal. Kuusesegametsade puurindes on ülekaalus kuusk, millele lisandub kaski, haabu ja üksikuid mände. Alusmetsas on kohati noori kuuski, üksikuid kadakaid, halle leppi ja lodjapuid, nõlvakutel, eriti aga jõe ja paisjärve kallastel, ka pärna. Paiguti katab maad pehme samblapolster, jänesekastik ja mustikas. Päikesepaistelistel rohetavatel nõlvakutel puhkevad juba varakevadel õitsele sinililled, võsaülased, kopsurohi ja kevadine kurelääts.

Ahja jõe ürgoru rohttaimestik on rikkalik. Esineb üle kolmesaja liigi sõnajalg-, paljasseemne- ja katteseemnetaime, nende seas 25 niisugust, millele Eesti NSV on levila piirialaks.

Kaitstavaist taimedest õitseb siin kevaditi mürgine näsiniin. Kaitsealal on esindatud haruldane alssosi — väiksekasvuline ja tähelepandamatu eostaim. Keelatud on noppida harilikku käokulda, kollase- või oranžiõisikulist kassikäpasuurust korvõielist taime. Küllap kõikide tähelepanu köidab väike vesiroos. See valgeõieline dekoratiivne veetaim on looduskaitse all. Taimharuldustest kasvab siin ka suurekasvulist austria roidputke.

Vabariiklikku «Punasesse Raamatusse» on kantud valkjate õitega kellukaline tähkjas rapuntsel, mida siin leidub kaunis harva. «Punasesse Raamatusse» on kantud ka meinshauseni penikeel, piklike lehtedega veesisene taim, mis on haruldane kogu Eestis ning mida siitki on leitud harva. Rohkesti on metsavilus dekoratiivseid sõnajalgu. Taevaskoja ümbruses, jõekallaste võsades ja nõlvakutel hakkavad silma palmioksakujuliste lehtede ning lehterja kodarikuga laanesõnajalad. Kimeraorus ja mujal niiskepõhjalistes varjukates sälkorgudes kaunistavad teeradade ääri dekoratiivsed maarja-sõnajalad. Harvemates männi- ja segametsades katab metsaalust põldsõnajalg.

Mets tõuseb otse kaljujärsaku äärelt

Ahja jõe ürgoru teaduslikku uurimist alustasid Tartu ülikooli õppejõud ja üliõpilased 1930. aastal. 1947. aastal alustasid ürgoru uurimist Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi teadlased. Siinse looduse teemadel on paljud Tartu Riikliku Ülikooli üliõpilased teinud botaanika-, geograafia- ja geoloogiaalaseid diplomi- ja kursusetöid.

Külmaveeline ja kiirevooluline Ahja jõgi on üldiselt taimestikuvaene. Esineb jõetakja, kõõluslehe ja penikeele liike. Veetaimede lehed on veninud pikkadeks lintideks, mis koos kividel kasvavate vetikatega liiguvad ülesalla. Allikarikastel jõekallastel kasvab metskõrkjas, Valgesoo ja Kiidjärve veskipaisjärvedes on rikkalikult konnaosja. Madalas vaikses kaldavees kasvavad varsakabi, särjesilm, kõõlusleht ja vesikatk.

Ahja jõgi on võrdlemisi kalarikas. Koorverest kuni Kiidjärveni elutseb kivise põhjaga kiirevoolulistes kohtades väärislalu — jõeforelli ja harjust. Liivapõhjalistes kohtades esineb rünti, trullingut ja ojasilma. On ka haugi, ahvenat, turba ja särge. Kiidjärve veskijärves elutseb latikas, sealt allavoolu on jõeelanikeks haug, ahven, särg ja turb, Saesaare paisjärves latikas ning nurg.

Ümbruse metsarikkas maastikus on leidnud elupaiga paljud metsloomad ja linnud. Suurimetajaist on Taevaskoja ümbruse metsades tähelepanuväärseim põder, kes viimasel aastakümnel on siin sagedamini kohatavaid loomi. Arvukalt esineb kultuurmaastiku servaaladel ja jõeäärsetel luhtadel metskitse. Nagu mu-

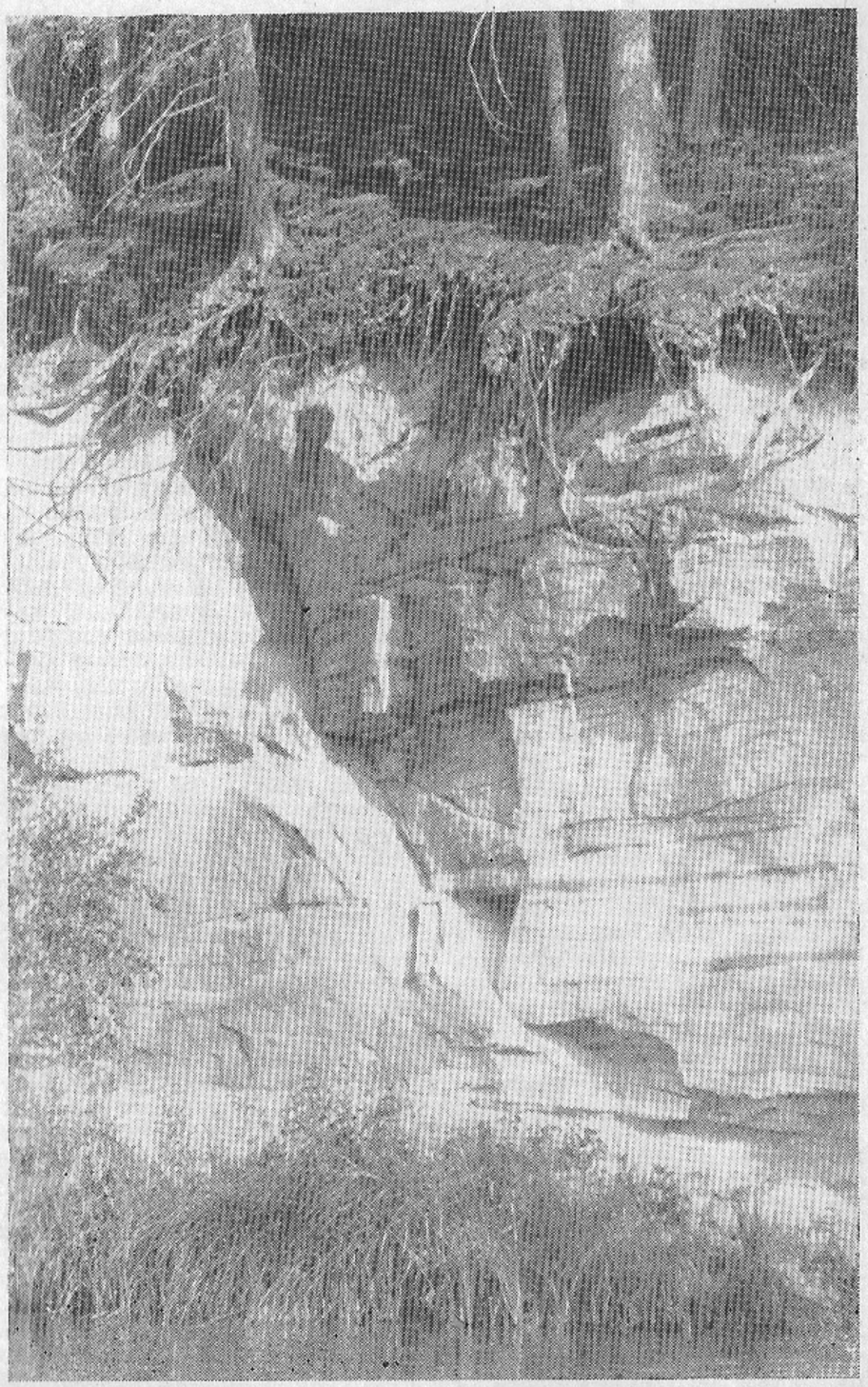

jal Eestimaal on siingi rohkesti poleemikat pakkunud metssead. Harva esineb siinkandis hunte. Rebase olemasolu reedavad jäljed lumel, ta teerajad kulgevad mööda jõe ja paisjärve kaldaid. Siinsetes metsades elutseb kährik, kelle saagiks langevad tihti linnupesad ja lennuvõimetud pojad.

Küllalt suur on valgejäneste ja oravate arvukus. Tihti võib kohata lagritsat ehk oravhiirt. See väike, umbes 14 cm pikkune loomake, kellel umbes 12 cm pikkune tutiga saba, toitub seemnetest, marjadest ja pähklitest. Sööb ka selgrootuid. Pisinärilistest on esindatud laialt levinud leethiir ja nõlvakute segasaludes kaelushiir. Metsateedel võib kohata vaskussi.

Haruldaseks vee-elanikuks on kobras ehk piiber, kes ilmus siia 1970. aastal. Piiber eelistab toiduks haavakoort. Selle saamiseks ta on meister puude tüvesid läbi närima ja neid sel viisil vette langetama. Veekogudesse on ilmunud ka ondatrad, kes kasutavad toiduks taimekasvusid ja -juurikaid. Ondatraid esineb Saesaare paisjärvel ja Valgesoo veskipaisul. Juba aastaid on Ahja jões jõudsalt siginenud saarmas. Teda esineb peaaegu kogu jõe ulatuses. Eluasemeks on tal enda uuristatud kaldakoopad. Et ta kalu püüdes vee alla sukeldub, siis on teda harva näha. Ainult talvel, kui jäävabu kohti on vähe, reedavad teda jalajäljed ja söödud kalade jäänused.

Liivakivipaljandite pragudes ja õõntes pesitsevad nahkhiired.

Linnustik on Taevaskoja ümbruses rikas ja mitmekesine. Seni on kindlaks tehtud üle 120 linnuliigi esinemine, sealhulgas haudelinde 94 liiki. Vareslastest pesitsevad siinsetes metsades pasknäär, kaelushakk ja mänsak. Eesti NSV Teaduste Akadeemia Zooloogia ja Botaanika Instituudi ettevõtmisel on Taevaskoja metsadesse ja Saesaare paisjärve kallastele üles seatud tehispesi.

Okasmetsades annab endast trummeldamisega märku musträhn ehk nõgikikas, kes lõhub pehkinud kände ja revideerib sipelgapesi. Puulõhedes või oksapragudes urgitseb käbidest seemneid suur-kirjurähn, «rähni sepikodade» organisaator. Sega- ja lehtmetsades on puude sanitarideks rohe- ja väike-kirjurähn. Kuusesegametsade elanikud on kiirelennuline metstiider, marjarikkas puistus vurinaga lendav laanepüü ja puuõõnsustes pesitsev õõnetuvi.

Taevaskoja ümbruse haruldasim haudelind on öise eluviisiga kassikakk, kelle õõnsat huiget on kaugele kuulda. Metsas leidub ka hiireviu pesapuid. See rongasuurune tumepruun kulliline varitseb saaki õhus keereldes või mõnel kõrgemal kohal istudes. Kevadsuvel on suuremad laulikud laulurästas ja mustpea-põõsalind. Veekogu lehtpuistutes laulab öötundidel ööbik. Meloodilise vilelauluga esineb musträstas, kes pesitseb siinkandis märtsist oktoobrini. Aastaringselt võib kohata punaka ja kollaka sulestikuga käbilinde. Kuivades nõmmemetsades ja palumännikutes elutsevad öösorrid, metskiurud, aedlepalinnud ja hoburästad. Ahja jõe ürgorus pesitseb kaks haruldast lindu: jäälind ja vesipapp. Jäälind — see omapärane ja kaunis suleline — pesitseb üksikute paaridena järsus jõekaldas.

Sulestiku värvipuhtuselt ei saa ühtegi lindu jäälinnuga võrrelda. Kohalikud elanikud kutsuvad jäälindu ka sinilinnuks. Ta on varblasest pisut suurem lind, väga lühikese saba ja pika terava musta nokaga, mille tüvik on punakas. Selg ja sabapealne on ere siniroheline, kurgualune valge, külgkaelal valge laik, alapool roostepunakas. Jalad on korallpunased või mustjad. Jäälinnu pesaauk on püstovaalse kujuga. Pesa valmistab ta liivakivikal-

jusse, uuristades oma tugeva nokaga kuni meetrisügavuse käigu, mille tagaosas asubki pesakamber. Pesamaterjaliks on väljaoksendatud kalaluud ja -soomused. Pesasse muneb jäälind kuni 7 läikivat valget, peaaegu ümarat muna. Munast koorunud pojad on paljad. Pojad istuvad pesas, sabad suunatud pesa keskpaika, nokad väljapoole. Söötmisel saab kala kõigepealt see, kelle pea on pesa suudme poole. Järgmise söötmiskorra juures liigub pesakond ühe poja võrra edasi ja nii saavad toidupala järgemööda kõik pojad. Saaki otsides istub lind liikumatult jõeäärsete puude okstel või kividel ja jälgib veepinda. Saaki märgates sukeldub välkkiirelt vette, lendab siis saagiga kohe oksale tagasi, ja tagunud siputavat kala vastu oksa, neelab selle, pea ees, kurku. Jäälind pesitseb siin märtsist novembrini, üksikud jäävad ka talvituma.

Novembrist aprillini võib siin kohata omapärast talikülalist — vesipappi. See on rästasuurune, valge kurgualuse ja rinnaga mustjaspruun lind. Vesipapil on lühike püstine saba, kehakuju ja hoiak meenutavad käblikut. Tegutsemiskohaks valib ta kiirevoolulised kärestikulised jõeosad, mis talvel kinni ei külmu. Enne ja pärast sukeldumist või lendutõusmist nõksutab ta tugevasti sabaga. Ööbib kaldaõõnsustes või jääserva all, vahel ka kaldapääsukeste pesades. Vesipapp on ainuke laululind, kes on hea ujuja ja sukelduja. Seda teeb ta isegi kõige käredama pakase ajal. Sukelduda võivad ka tema lennuvõimetud pojad. Harilikult sulpsab vesipapp ülepeakaela vette, vee all liigub ta kas vastuvoolu ujudes või põhja mööda joostes, et mõnd toidupala napsata. Meelsasti sööb ta puruvanakeste ja kiililiste vastseid. Vesipapi siristav ja trillerdav laul meenutab põldlõokese kaugelt kostvat laulu.

Püsivalt asustatud kaldapääsukestekoloonia asub Väikese Taevaskoja kaljus. Siia tulevad nad tavaliselt mai algul ja lahkuvad augustis. Valkja alapoole ja nõrgalt harkis sabaga hallikaspruun kaldapääsuke toitub õhus lendavatest putukatest. Tema laul ei ole nii meeldiv kui suitsupääsukestel ning ta karedat vidinat «kre-kre-kre, surr» on ka harva kuulda. Pesakoopa uuristab kaldapääsuke liivakivikaljusse 0,5—1 meetri pikkuse, veidi ülespoole suunduva toruna, mille lõpus on kõrtest ja sulgedest pesa. Siia muneb ta 4—5 valget muna. Mune hauvad ja poegi toidavad mõlemad vanemad. Lennuava on laiuti venitatud kujuga. Kaldapääsukestel, nagu teistelgi pääsukestel, on omadus halbadest ilmastikuoludest tingitud toidupuuduse korral tardumusunne langeda. Sageli on see surmaeelne seisund, mõnikord suudavad aga pääsukesed sel kombel energiat säästes paar-kolm päeva ilma toiduta olla ja ilmastikuolude paranedes elu jätkata.

Ümbruskonna peamine veesoon on 92 km pikkune Ahja jõgi, mille valgalą pindala on 1090 km^2. Jõgi saab alguse Erastvere järvest. Siit väljuval ojakesel on mitu nime: Tille oja, Arna jõgi, Varbuse jõgi. Tille ja Möksi veski vahelisel alal läbib Ahja jõgi Tilleoru maastikukaitseala. Jõgi muutub aina veerikkamaks, sest vooluvett lisavad siin külmad ja selgeveelised allikad. Koorvere lähedal ühineb Ahja jõega 14 km pikkune Hilba jõgi, mis saab alguse Piigandi Kogrejärvest. Veidi allavoolu suubub Ahja jõkke 30 km pikkune Leevi oja, mis ühendab endaga ka Piigaste ehk Tsähkna oja veed. Need Otepää kõrgustikul alguse saanud vooluveed muudavad Koorvere küla kohal jõe laiaks ja veerikkaks. Koorvere veski juurest algab Ahja jõe ürgoru maastikukaitseala. Piki jõelookeid 18 km pikkuselt kulgev kaitseala, laiuseks

kummalgi pool jõge ja Saesaare paisjärve veepiiri 300 meetrit, võtab enda alla ligi 1040 ha. Ahja jõe langus teekonnal Erastvere järvest kuni suubumiseni Suurde Emajõkke on 87,6 meetrit, mis kilomeetri kohta teeb 0,95 meetrit. Koorvere maanteesillast Valgesoo veskini on jõelang umbes 20 meetrit, see on 1,1—1,6 meetrit kilomeetri kohta. Selle lõigu suurim langus on 2,5 km pikkuses jõeosas Saesaare endisest hüdroelektrijaamast Valgesoo veskini. Kaitseala piires suubuvad jõkke Padari oja ja Kiidjärvel Hatiku ehk Visse oja, mille suudmest Suure Emajõeni on 54 kilomeetrit.

Ahja jõgi on meie vabariigi suure langusega jõgede nimekirjas seitsmendal kohal. Väiksemad kärestikud on Väikese ja Suure Taevaskoja kohal. Allpool paisjärve on jõe vesi nõrgalt pruunikas. Ahja jõe, tema lisajõgede ja ojade veejõudu on juba iidsetest aegadest peale kasutatud: siin on olnud rohkesti vesiveskeid, kus jahvatati vilja või saeti laudu.

KOORVERE—VALGEMETSA—KIIDJÄRVE

Tartu—Põlva maantee ületab Koorvere küla kohal Ahja jõe. Siit algabki Ahja jõe ürgoru maastikukaitseala.

Avarate põldude rüpes paistavad silma üksikud kolhoosipered. Koorveret on ajalooürikutes mainitud juba 1449. aastal (*Korever*). Koolitarkust hakati siin lastele esmakordselt jagama 1765. aastal. Kool asus Koorveres kuni 1786. aastani, hiljem kujunes sellest välja Kiidjärve külakool.

Koorvere maanteesillast mõnikümmend meetrit allavoolu vuliseb üle endise veskipaisu kivide kiirevooluline ja selgeveeline jõgi, mis ajahambast puretud Koorvere veskipaisu jäänused on peaaegu kõik allavoolu ära viinud. Ainult graniitbetooni valatud tammi jäänused annavad tunnistust veel kunagisest paisust. Jõe kaldal äratab tähelepanu rõhtpalkidest kõrge veskihoone, kus vahetevahel veel tänapäevalgi palke saetakse. Nüüd ei pane saeraami sahisema enam Ahja jõe vood, vaid elektrimootor. Koorvere vesiveski kohta on teateid juba eelmise sajandi algusest.

Leevi tee ääres Koorvere külas asub Mõrsjakivi ehk Neitsiristikivi. Muistendi järgi olnud kahel noormehel üks ja sama mõrsja, keda nad mõlemad väga armastanud. Mõrsja tõmmatudki siis kahe härja vahel lõhki, sest kohus mõistnud kummalegi noormehele pool mõrsjat. Räägitakse ka legendaarsest väepealikust, kes olevat maetud kivi alla.

Koorverest Kiidjärveni läbib Ahja jõgi «Rahu» kolhoosi maaala. Kolhoosi keskus asub Vastse-Kuustes. Majandil on 7043 ha maad, sellest haritavat maad 3298 ha. Peamine tuluallikas on veise- ja seakasvatus. «Rahu» kolhoos kuulub Põlva rajooni parimate majandite hulka. Teraviljasaagid on siin head, rentaablus püsiv ja kõrge. 1971. aastal autasustati majandit Oktoobrirevolutsiooni ordeniga. Majandi keskuses ja mujal käib vilgas ehitustegevus.

Siinse kauni loodusega tutvumiseks on soovitatav teha jalgsimatk marsruudil Koorvere—Valgemetsa—Kiidjärve—Taevaskoja—Valgesoo. Tihe teedevõrk võimaldab neisse kohtadesse ka autoga sõita. Jalgsimatka on soovitatav alustada mööda jõe vasakut kallast.

Koorvere veski juures voolab Ahja jõgi madalas lammorus. Valgemetsani on siit 3 km. Esi-

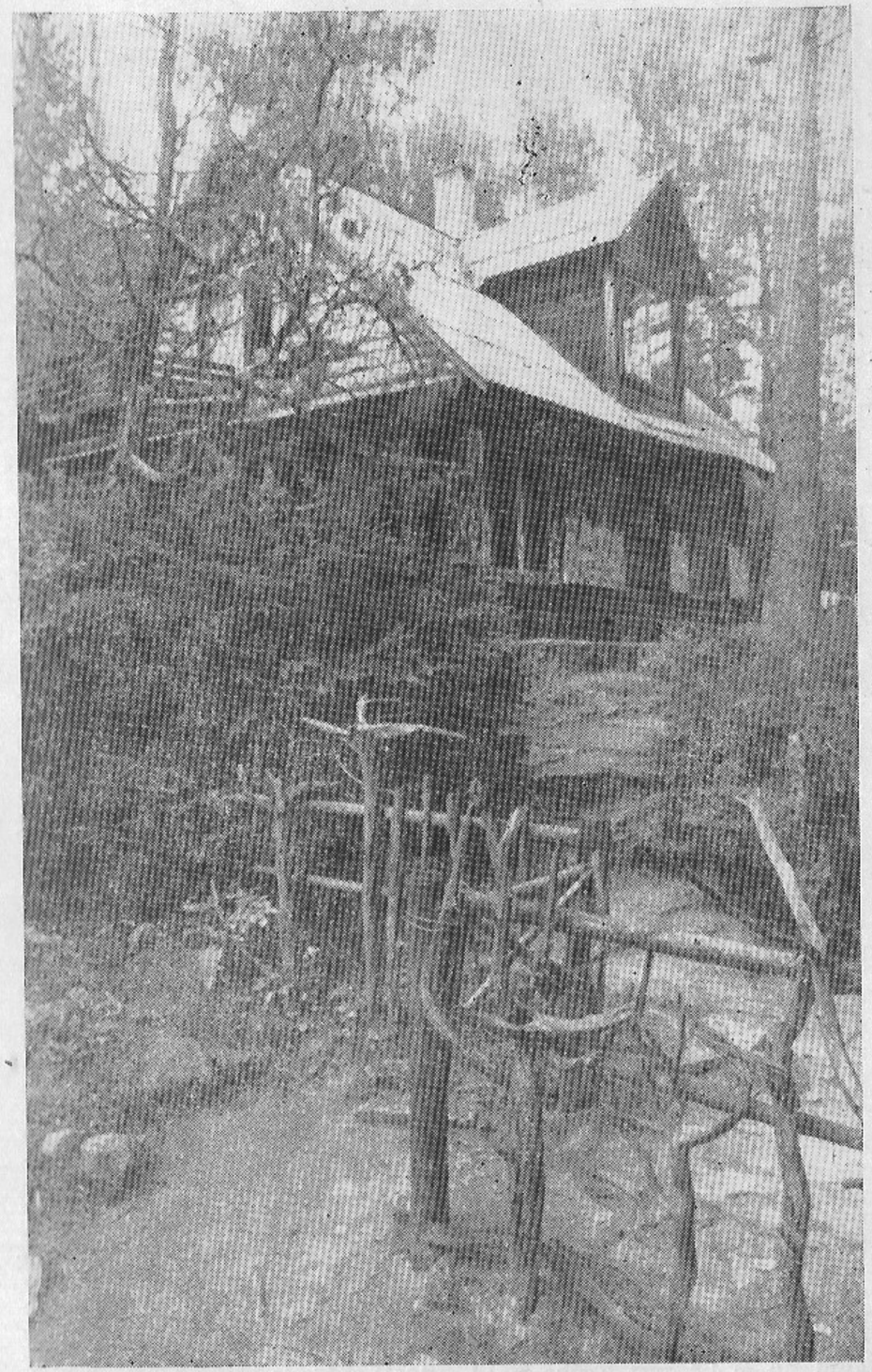

Kunstipedagoog Vanda Johansoni maja Valgemetsas

algu haarab silm põldude avarust, kuid peagi näeme jõelammi lähedal kaunist metsa. Kaldaid palistavad hallid lepad, üksikud kased ja haavad. Umbes poolteise meetri kõrguste kallaste vahel voolav kääruline jõgi moodustab madalamates sõmera- ja kividerohketes kohtades väikesi kärestikke. Jõe laius on siin kuni 8 meetrit, sügavus enamasti alla meetri. Jõeorg laiub 50—70 meetrini. Koorverest allavoolu hakkame kallastel punavaid liivakiviseinu kohtama. Need Lõuna-Eesti geoloogilised ja geomorfoloogilised pärlid on alati olnud Ahja jõe ürgoru suurimateks vaatamisväärsusteks.

Koorvere ja Valgemetsa vahel asub viis suuremat devoni liivakivi paljandit. Paremas jõekaldas on neid neli ja vasakus üks, paarsada meetrit enne Valgemetsa raudteesilda kerkib Puiga kalju.

1,5-kilomeetrise matkatee järel tervitab esimesena matkajat jõe paremal kaldal väike Kiisa pae, millele järgneb ilmekas kalju — Kuradikoobas. Kuradikoopa suudme kõrgus on ligi kaks meetrit ja koopast vuliseb välja kristallselge allikas. Muistendi järgi saanud kalju nime koopas elanud hirmsa koletise järgi, kes valvanud koopa sügavusse peidetud varandust. Koletis tapnud iga sissetungija ja söönud selle ära. Teises muistendis aga jutustatakse, et koopasuu ette jõkke maetud vanasti kuld- ja hõbemüntidega rahapada, mille leidmine õnnestuvat ainult vanaaasta südaööl. Varandust olevat võimalik ära viia vaid siis, kui koorma ette kolm süsimusta täkku rakendada. Siiani olevat varandus leidmata, sest otsijaid tulevat kimbutama koopaelanikud — kuradid.

Pärast Kuradikoobast ürgoru sügavus aina suureneb, ka selle laius ulatub 70 meetrini. Jõekääru põrkeveerul kohtame ilmekat, kuni 10 m kõrgust Tsuba paed. Jõgi teeb siin järsu käänaku loodesse. Matkatee kulgeb selles oruosas liivapinnalistel kuivadel niitudel. Jõelammi väetab kevadine lumesulamisvesi, kandes siia kõntsa ja muda koos uhtliivaga. Kevadel ja suvel on niidud värvirikkad, ülekaalus kollased, valged ja sinakaslillad õied. Ürgoru veerudel kasvab okasmets, milles valitsevad männid. Ümberringi laiuvad «Rahu» kolhoosi põllud ja asulad. Tsuba paest allavoolu on Kiviniidu pae ja viimane punakas liivakivipaljand enne Valgemetsa raudteesilda. Jõe vasakpoolsel kaldal, üsna suvilate lähedal asub Puiga kalju. Ürgoru nõlvakul on siin männi- ja kuusemetsad, kohati ka kasemetsad. Oleme jõudnud Valgemetsa suvitusrajooni.

Valgemetsa suvituskoht asub Tartu—Petseri raudtee ääres Ahja jõe ürgoru loodepoolsel kallakul. Ümbruses laiuvad metsad, Valgemetsa jõekäärusid kaunistavad punakad liivakiviseinad. Kunagi oli siin tühi liivanõmm, kuhu Vastse-Kuuste mõisnik laskis külvata ja istutada männimetsa.

Valgemetsa suvituskoht tekkis pärast Tartu—Petseri raudtee valmimist 1931. aastal. Maaomanik, loomaarst R. Schabak, laskis planeerida suvituskoha kruntideks ja hakkas neid müüma. Esimeseks asukaks ja suvilaomanikuks oli tarbekunstnik ja pedagoog Vanda Johanson (1889—1966), kelle algupärases stiilis püstitatud suvila on säilinud. Suvilat ümbritseva kuuseheki taga peitub omapärane aed, kus on rohkesti puude okstest, kändudest ja muudest looduslikest materjalidest oskuslikult valmistatud skulptuure. Need kaunistavad ka kunstipedagoogi kalmu ümbrust, mis asub samas.

Ahja jõe ürgoru loodust on jäädvustanud lõuendile maalikunstnikud ENSV teeneline kunstitegelane Elmar Kits (1913—1972), Villem Ormisson (1892—1941), Linda Kits-Mägi (sünd.

Valgemetsa pioneerilaagris

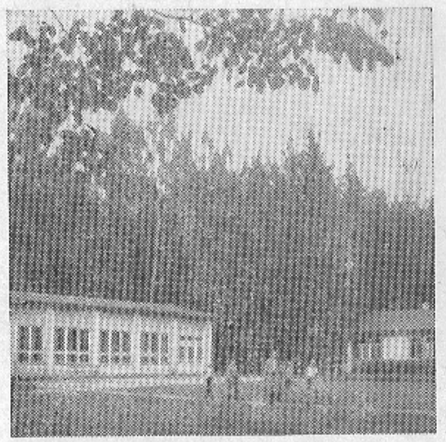

1916) ja graafik Märt Laarman (sünd. 1896).

Suvel on Valgemetsa naerusuiste laste päralt. Siin puhkavad ja koguvad jõudu sajad pioneerid. Pioneerilaagri territoorium asub looduslikult kaunis paigas Ahja jõe ürgoru veerul, ümbritsetud kuivast vaigulõhnalisest männimetsast. Pioneerilaagri kohal kaunistavad jõekaldaid punased liivakivipaljandid — Alliku kalju, Ussiloosku mägi, Mutso pae ja Sadama pae.

Alliku kalju vastas laiuval orulammil on väikestele puhkajatele rajatud ujumisbasseinid ja riietusruumid. Emotsionaalselt mõjub pioneerilaagri alal, jõe vasakul kaldal paiknev kõrge Mutso pae, mille harjale viib betoonist trepptee. Pioneerilaagri maaala on hästi korrastatud. Rohkesti on mängu- ja spordiväljakuid. Laialdasele alale varjuliste põlispuude all on hajutatud magamiskorpused, söökla ja muud hooned.

Valgemetsa raudteejaama lähedal paiknevad lõkke- ja telkimiskohad, kauplus ning õdus baar. Sealt viib mööda Põlva—Tartu maanteelt lähtuv tee, mis ületab raudtee, möödub pioneerilaagrist ja suvilatest. Seda teed mööda on võimalik sõita Ahja—Vastse-Kuuste—Liiva maanteele. Ületanud endise Kotiku vesiveski kohal Padari ojal maanteesilla, pöördub tee Kiidjärvele. Valgemetsa ja Tikuta vahelises orulõigus on seitse suuremat kaljut, millest kaks — Mutso ja Puusta pae — paljanduvad jõe vasakul kaldal pioneerilaagri kohal, ülejäänud — Alliku kalju, Ussiloosku mägi, Sadama, Juuda ja Kongsi pae — aga jõe paremal kaldal. Need Valgemetsa jõekäärude kaljud kuuluvad keskdevoni ladestiku burtnieki lademesse. Roosakad, kollakad, valged liivakivid on läbi põimitud kirjudest savidest ja aleuriitidest. Iga kalju pakub erinevat värvidemängu.

Valgemetsa taevaskojad, kohapeal ka paedeks nimetatud, köidavad iga siinviibija tähelepanu. Paljandite jalameil toidavad jõge allikad. Kohati on järsud kaljud üle 10 meetri kõrged, nende lael kasvab pruunikas sirgetüveline männimets. Järskudel kaldaveerudel kohtame okaspuude seas rohkesti pärni. Kaldakoobaste, allikate ja paljandite kohta on loodud arvukalt muistendeid. Ühes neist räägitakse, et Alliku kaljus olevat pesitsenud vanajuudased, keda kardetud ja kelle pärast ka seda kohta peljatud. Teise muistendi järgi olnud Alliku kaljus suur ja sügav koobas, millest vulisenud välja veerohke allikas. Kord sidunud julge mees koera nööri otsa ja nööri järele andes saatnud koera koopasse. Kui ta siis nööri välja tõmmanud, olnud selle otsas ainult verine sikupea. Räägitakse sedagi, et Alliku kaljus elanud Vanakuri oma sellidega. Aeg-ajalt kuuldud koopast kulla kõlinat. Ühel julgel karjapoisil tekkinud tahtmine tonte vaatama minna. Sidunud siis karjapoiss endale nööri üm-

ber keha ja andnud nööri teise otsa väljas ootavale kaaslasele. Suur olnud aga kaaslase ehmatus, kui nööri välja tõmmates tulnud selle otsas nähtavale verine sikupea.

Rahvasuu räägib, et Alliku kaljul kasvavasse metsa maetud vanasti palju raha, kalju alla, jõkke, aga visatud Rootsi ajal rahakast, mida keegi polevat jaksanud välja tuua. Mõnikord päikesepaistelisel päeval olla selle helki läbi jõepõhja liiva näha.

Valgemetsa suvituskoha kirdepiiril, Juuda pae jalamil, on väiksem koobas, mis nüüd juba täis vajunud. Ennemuiste nähtud selles koopas valgeis rõivais naist ketramas ja raudtelgedel kangast kudumas. See olnud jõevaim.

Valgemetsa raudteesillast allavoolu teeb jõgi rohkesti lookeid ja käänakuid. Metsatukad vahelduvad orulammidega. Valgemetsast Tikutani on 2,7 km. Enne sinna jõudmist, pärast Lootvina järvedest alguse saanud Padari oja sissetulekut, teeb Ahja jõgi ootamatu vembu: ta muudab oma voolusuunda kuni 180 kraadi ning suunab selle hoopis kagusse.

Tihti võib jõe ääres kohata õngemehi, sest siin mängivad kärestikel jõeforell ja harjus.

Padari oja suudmest allavoolu voolab Ahja jõgi lamedas orus. Lüko pae lähedal laieneb orulamm 100 meetrini ja püsib sellisena Kiidjärve veski paisjärveni. Jõe sügavus ulatub kohati kuni 2 meetrini, laius on ligi 15 meetrit. Veevool on selles lõigus aeglasem. Peagi võib jõe ääres märgata vesiveski asukohta; see on kunagine Tikuta vesiveski, mida on mainitud juba 1582. aastal. Siin on jõe langus suur, vool kärestikuline. 1835. aastal toimus siin üks esimesi taluoste Liivimaal: Haaslava valla talupoeg Madis Laats ostis siis Kiidjärve mõisast kolm talu — Tikuta, Partsi ja Singa. Asunud elama Tikutale, ostis ta ka vesiveski.

Vaade Puustamäe harjalt Ahja jõele

Tikuta talus suvitas luuletaja Juhan Sütiste (1899—1945), kes ümberkaudset kaunist loodust ja laiuvaid viljavälju kirjeldab vanale talule pühendatud poeemis «Viljad ja veed». Tikuta talu ümbruses kasvavad põlised puud, sealhulgas tamm, mis on istutatud talu ostmise aegu. 3,5 km pikkusel jõelõigul Tikutast Kiidjärveni on kolm liivakivipaljandit. Jõe parempoolsel kaldal tõuseb väike liivakivipaljand — Eevamägi. Muistendi järgi kohtunud siin Eeva-nimeline tütarlaps oma kahe peigmehega ning võtnudki vastu kahe mehe kosjad. Sündmus lõppenud traagiliselt: karistuseks rebinud peigmehed tütarlapse pooleks.

Partsi talus Eevamäe lähedal sündis doktor Gustav Kroll (1886—1968), kes rajas 1945. aastal Kiidjärvele jaoskonnahaigla, mis hiljem muudeti Kiidjärve tuberkuloosihaiglaks. Samas talus veetis oma elu viimased päevad eesti esimene matemaatikaprofessor Hermann Jaakson (1891—1964).

Jõe vasakule kaldale jääb ilusas jõekäärus Lükoalune pae. Tikuta ja Kiidjärve vahel on maastik rohkem kultuuristatud, kohati ulatuvad põllud otse ürgoru äärde. Ilusad on jõeäärsed niidud, kus kaldaid palistavad lepad. Jõelammi taimestik on suur ja lopsakas, siin kasvab tore luhahein. Kevadel valitsevad niidul kollased värvid, hiljem tekib sekka valgeid õisi, täissuvel siia-sinna sinakaslillasid värvitoone. Suvepäeval on heinamaa täis mesilaste ja kimalaste töömuusikat. Jõeäärsed rohumaad on ka ritsikate laulumaad. Päikesepaistelisel, kuumal suvepäeval poevad nad peitu ja vaikivad; kui aga on soe ja sombune ilm, algab rohelisel «lauluväljа-

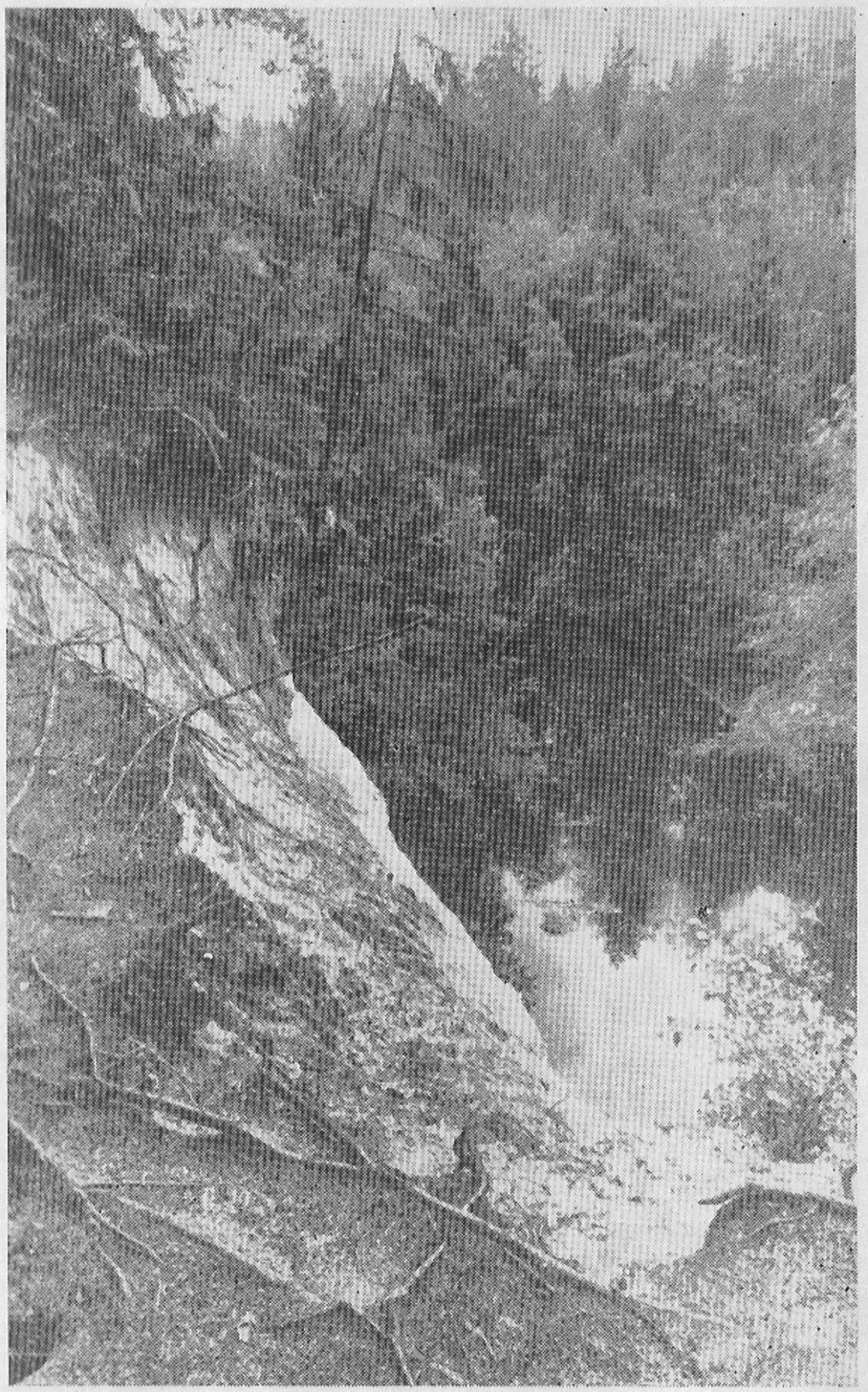

«Rahu» kolhoosi linapõld

K. Tennosaar kodukohas Ahja jõe ääres

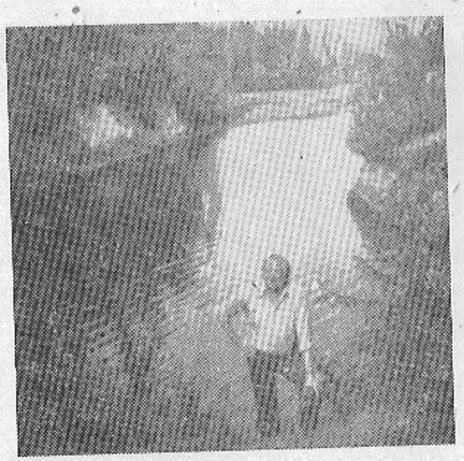

kul» lustakas siristamine. Rohupuhmast on kuulda rukkirääguräääksumist. Päeval on ta laul juhuslik, päris «eeskavaga» tuleb rääk välja alles suveöö vaikuses. Isalind rääksub, emalind haub.

Lavamaal, «Rahu» kolhoosi põldudel kasvab kaer, oder, nisu, rukis. Hommikuses kastekullas sädeleb linapõld otsekui heleroheline vaip taevasiniste õitega. Linakasvatus on Põlva rajooni majandites aukohal. Aukohal oli ta minevikuski talupoja olulise sissetulekuallikana. Et mineviku talumees suitsusest rehetoast valgemasse eluruumi jõudis, on oma osa linalgi. Kaasajal teevad linapõldudel töö masinad, lina edaspidine töötlemine toimub aga tootmiskoondise «Lina» Põlva linavabrikus.

Enne Kiidjärve on lookjas jõekäärus parempoolsel kaldal Kaljumäe ehk Oonemäe pae. Jõgi on siin hauakohtades üsna sügav ja veerohke, vool on Kiidjärve veskipaisu mõjul raugenud. Kaljumäelt vaadates helgib sinakashallilt veepeeglilt vastu sinitaeva lõputu ilu, mida rõhutavad punakad-kollakad paljandid ja rohelised puud kallastel. Pinnavirvendus kutsub esile veepeegli värvide lakkamatult muutuva mitmekesisuse.

Samas, üsna järsaku kaldal on Kaljumäe talu. See on Eesti NSV teenelise kunstniku Kalmer Tennosaare (sünd. 1928) sünnikoht ja praegune suvekodu. Hooned ehitas Kaljumäele tema isa, kes oli Kiidjärve veski mölder. Laulupisiku sai Kalmer Tennosaar kodust, perekonna laulukoorist. 1957. a. ülemaailmsel noorsoofestivalil Moskvas pälvis ta hõbemedali, 1958. a. tuli üleliidulise estraadilauljate konkursi laureaadiks. 1967. a. anti Kalmer Tennosaarele ENSV teenelise kunstniku aunimetus.

Lavamaal on põllud ja karjakoplid, kaugemal laudjas lohus helgib puude vahelt Kiidjärve veepeegel, mille lõunapoolset kallast kaunistab park. Romantilist teerajakest mööda pääseb Kiidjärve veski juurde. Seda ürgoru osa on kutsutud ka Kassioruks.

Kiidjärvel on suvitanud helilooja ja koorijuht Enn Võrk (1905—1962), näitleja Aleksander Mälton (1901—1974), akadeemik Hans Kruus (1891—1976), kirjanik August Alle (1890—1952).

Arhitektuurimälestisena on kaitse alla võetud Kiidjärve neljakorruseline kivist veskihoone, mis ehitati 1914. aastal. Veski vastaskaldal asunud hoones toimus villa töötlemine ja lõnga ketramine. Tulekahjus hävinud hoone asukohta tähistab vundament; samas on külma põhjavett ammutav arteesiakaev. Algaastaist peale oli Kiidjärve veski ümbruskonna paremaid jahuveskeid, lambavilla kraasimise ja lõnga ketramise ettevõtteid. Veskilisi vooris siia ligidalt ja kaugelt, sest lihtjahvatuse kõrval tehti siin kruupe, tangu, mannat ning mitut sorti nisupüüli.

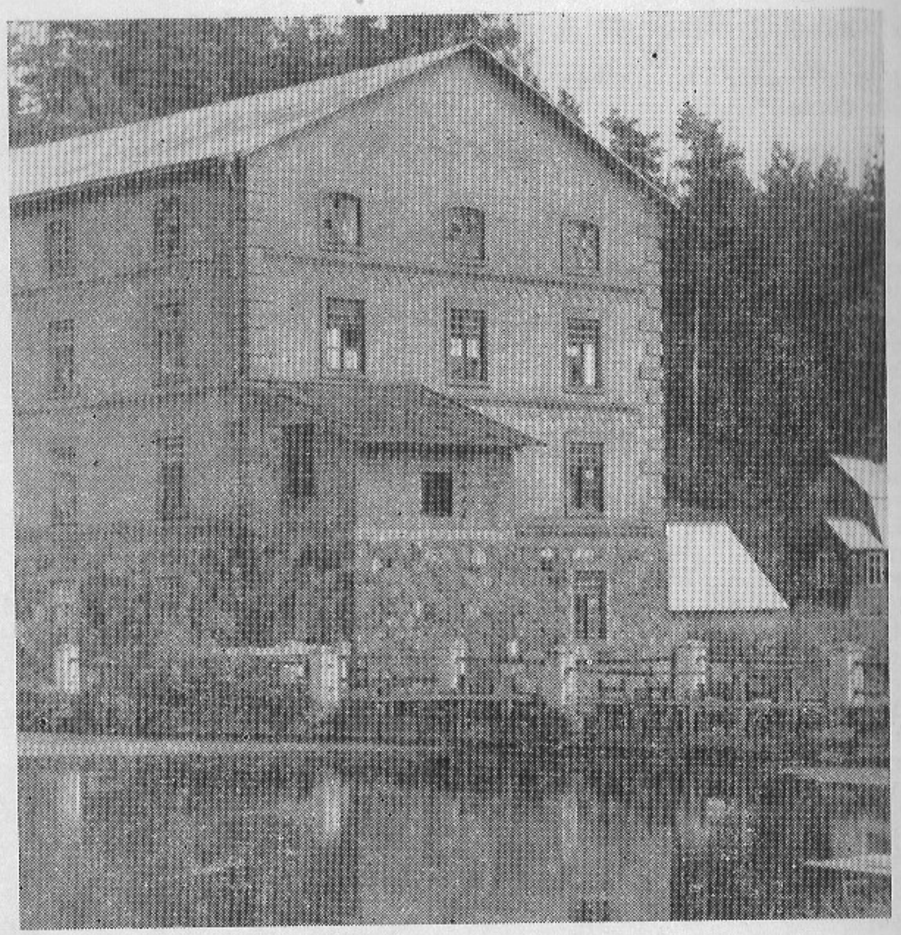

Kiidjärve maanteesillast allavoolu on jõgi veerikas. Saesaare paisjärve mõjul on veeseis kõrge ja vool vaiksem. Maanteesillast mõnikümmend meetrit allavoolu suubub paremalt jõkke 14 km pikkune Hatiku ehk Vissi oja. Vanasti pannud ojaveed tiirlema metskonna lähedal asunud veski vesiratta.

Kohaliku kodu-uurija Lemming Rootsmäe andmetel oli Kiidjärve varasem nimi *Kidierve* või *Kidra*; esimesed teated pärinevad 1521. aastast. Praegune nimetus on kasutusele võetud alles 18. sajandil. Kiidjärve on Taevaskoja kõrval ilusamaid jõeäärseid paiku. 17. sajandi lõpul rajati siia mõis, sellest ajast on säilinud põline park, mis on võetud looduskaitse alla. Mõisahoone on hävinud. 1772. aastal sai Kiidjärve mõisaomanikuks maailmakuulsa loodusteadlase Karl Ernst von Baeri vanaisa Heinrich Johann von Baer, kelle surma järel 1776. aastal jäi mõis lesele ning poegadele. Baerid ise Kiidjärvel ei elanud. Mõisavalitsejaks oli L. A. Bruiningk. 1782. aastal sündis siin hilisem Liivimaa rüütelkonna liberaalse tiiva juht Karl Axel Christer Bruiningk, kes hakkas varakult võitlema pärisorjuse kaotamise ja rahvahariduse levitamise eest. Oma edumeelsete ettepanekutega jäi ta aga Liivimaa maapäeval üksi.

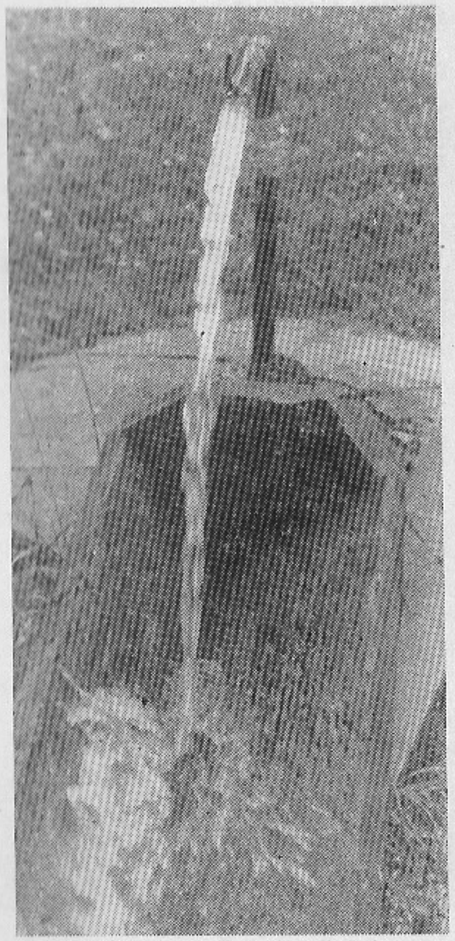

Kiidjärve veski

Arteesiakaev Kiidjärvel

Siinsetele inimestele hariduse jagamisel etendas märkimisväärset osa Kiidjärve külakool, mis toodi Koorverest Kiidjärve mõisa 1786. aastal. 1813. aastal valmis Kiidjärvel uus koolimaja, mis 1883. aastal maha põles. Veel samal aastal ehitati koolihoone uuesti üles ja selles jätkus õppetöö kuni 1970. aastani, mil algkool õpilaste vähesuse tõttu suleti.

19. sajandil andsid Kiidjärve külakoolis õpetust mitmed tublid kooliõpetajad, nagu Joan Tikk, kohalik talupoeg Hans Kallas ja Peeter Friedrich Kõiv; viimane jättis jälje ka eesti kirjanduslukku, andes välja kogumiku «Eesti nooremate luuletajate album».

Kiidjärve maanteesilla juures paiknevaist hoonetest on vanim Ahja jõe paremal kaldal, Hatiku oja suubumiskoha lähedal asuv Kassi kõrtsihoone, mis seisis seal juba 18. sajandi keskel. Kõrts suleti 1910. aastal, sest oma asukoha tõttu ei olnud ta mõisale tulutoov. Huvitava arhitektuurilise lahendusega rõhtpalkidest kõrtsihoone juures väärib eeskätt tähelepanu räästaalune rõdu kõrtsitoa ees. Fr. Tuglas on iseloomustanud kõrtside osa meie rahva elus enne monopolide ja restoranide tekkimist järgmiselt: «See oli ühel hoobil nii joomakoht kui ka seltsimaja. Midagi kohasemat siis maal veel polnud. Siia ei tuldud kaugeltki ainult lakkuma, vaid niisama ka üksteist nägema ja uudiseid kuulama. Kõrtsil oli oma jaanitulekoht ja siin need kõige veidramad mardi- ja kadrisandid käisid. Siin peeti simmaneid ja pidusid, kuigi eeskätt kavatsemata, programmita. Ja kui ka vahel löömaks läks, siis juhtub seda nüüdki seltsimajade juures. Peale selle tuleb arvestada praktilist poolt. Ei olnud tollal mõeldav reisimine meie maal ilma seesuguse asutuseta, eriti talvisel ajal. Siin sai süüa, soojendada ja öömajagi.»

Rahvasuu räägib, et Kiidjärvel olnud sajandeid tagasi ka kirik ja ohverdamispaik, kus toodud ohvreid hobuste kaitsepühakule Georgiusele. 1680. aastal antud Kiidjärve mõisavanemale käsk

see paganlik ohvrikoht hävitada.

Hatiku oja sillakese juurest suundub teerada kõrge kuusemetsaga kaetud Kassimäele. Rahvasuu räägib, et vanal ajal toimunud mõisa ja jõe vahelisel alal, praeguse metskonna hoonete tagusel väljal vaenuvägede kokkupõrge. Lahingukäiku jälginud kuningas või väepealik Roio pae Kunnimäelt, mis tol ajal olnud lage. Sellest olevatki Kunnimägi oma nime saanud. Võimalik, et Põhjasõja ajal leidis siin aset Vene ja Rootsi vägede kokkupõrge, mida ajaloos tuntakse Ahja lahinguna. Rootslaste tugipunkt Ahja mõisas vallutati Vene vägede poolt 1. jaanuaril 1702.

Matka jätkamiseks Kiidjärvelt Saesaarele võib valida kas jõe parema või vasaku kalda. Kiidjärve maanteesilla lähedale ehitati möödunud sajandil mõisa sepikoda; selles ümberehitatud hoones asub nüüd Põlva Tarbijate Kooperatiivi Kiidjärve kauplus. Ääsitule ja kuumutatud raua suitsu järele lõhnav sepikoda oli tol ajal ümbruskonna üks vajalikumaid ettevõtteid. Adraterade ja -taldade, äkkepulkade, vankrisepiste jms. kõrval sepistati siin eriti meisterlikult rahvapäraseid uksehingi, -käepidemeid ja -krampe.

Kiidjärve küla läbivat maanteed mööda pääseb läbi Akste küla Kärsale, kus tee ühineb Tartu—Räpina maanteega. Teises suunas viib tee Koorvere küla juures Tartu—Põlva maanteele.

Kiidjärve pargi lähedal asuvad «Rahu» kolhoosi karjalaudad. Pargi juurest saab alguse kruusatee, mida mööda pääseb Kiidjärve metskonda, Saesaarele ja Taevaskoja külasse.

Kiidjärve varjuline park ja samas asuv Kiidjärv on kohaliku tähtsusega looduskaitseobjektid. Pargi ja järve ümbruses on lainjas moreenmaastik, milles kerkib esile mõhnu. Silma hakkab põllustatud kultuurmaastik, taamal

Endine Kassi kõrts

metsad ja salud. Park pole eriti liigirikas, looduslikest liikidest köidavad tähelepanu suured tammed ja pärnad. Pargi keskele suunduv pärnaallee viib estraadilava juurde. Pargi põhjapoolset külge piirab piklik järv. Rahvapärimuste järgi asunud ilus kalarikas järveke siit umbes 3 km kaugusel Emandasoos, kus ta aga igavust tundnud ja endale ilusamat kohta igatsenud. Ainsateks külalisteks olnud janukustutavad kitsed, kellele järv oma häda kurtnudki. Kitsed siis juhatanudki järvele kauni koha kätte. Ühel päeval võtnud järv kaasa kõik kalad ja rohkesti põhjamuda ning rännanud kitsekarja järel praegusse asukohta. Kaua aega kutsutud järve rahvasuus Kitsjärveks. Kiidjärve pindala on 13,8 ha, suurim sügavus (1960. a.) 8,5 m, keskmine sügavus 4,2 m. Järve kaldad on enamasti mudased ja pehmed, lõunakallast kaunistab park, idaküljel on kallas kruusane. Meeldiv supluskoht on rajatud järve edelakaldale. Järve toidavad põhjaallikad, põhjas on rohkesti muda. Veerohketel perioodidel voolab järvest välja Ahja jõkke väike ojake, mis põua ajal kuivab. Järve kaldapiiri palistavad kalmused, kohati varjavad veepeeglit puud ja põõsad. Kohalike elanike andmetel on kalastik olnud varem väga liigirikas, kuid talvised ummuksile jäämised on põhjustanud kalavarude vähenemise. Kõige enam leidub järves ahvenat, särge, haugi, linaskit, kokre, kalda ääres vilgast mudamaimu.

Siinsed metsad on Elva Metsamajandi Kiidjärve metskonna valdus. Metskonna 4470 ha suurusel territooriumil on 3557 ha metsamaid, mis asuvad peamiselt Ahja jõe ürgoru lähistel. Metskond moodustati 1947. aasta lõpul endise Ahja metskonna ka-

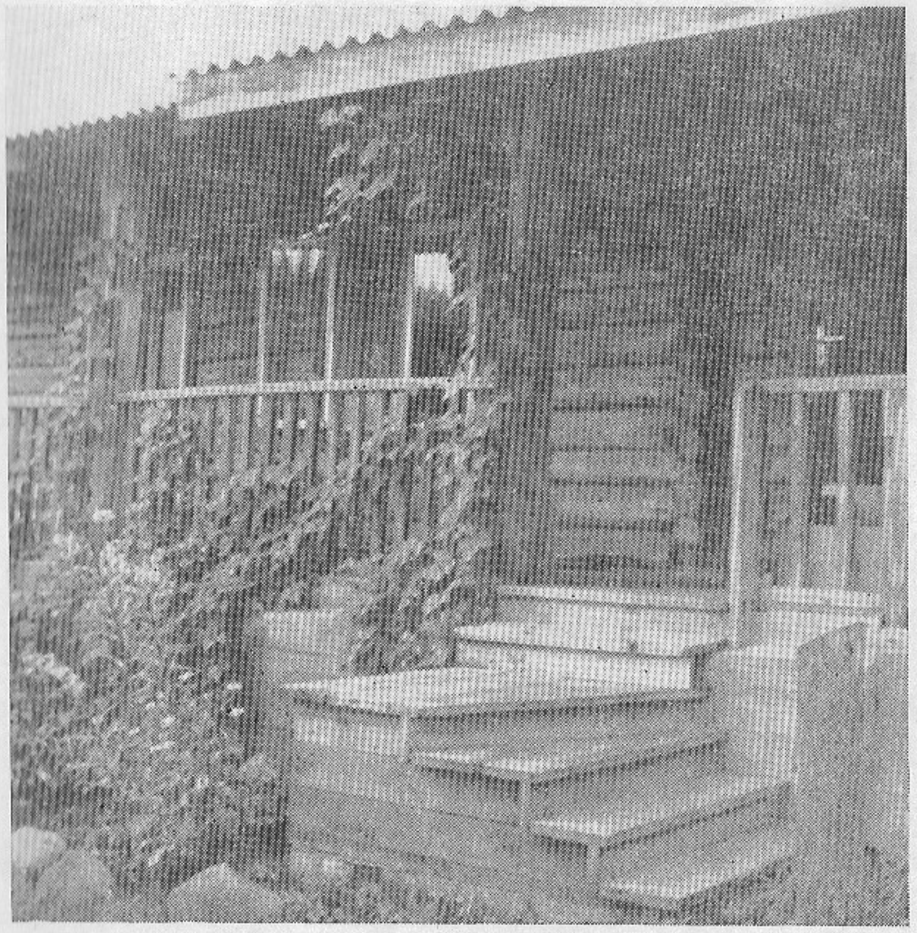

gu- ja Kambja metskonna idaosast. Metsamaadest on parkmetsade all 944 ha ja teedeäärsete kaitsemetsade all 923 ha. Suuremad parkmetsade massiivid asuvad Saesaare paisjärve ja Taevaskoja ümbruses, hõlmates 794 hektarit. Valgemetsas on parkmetsade all 165 hektarit.

Looduskaunites metsades, mis on leidnud laialdast puhkeotstarbelist kasutamist, on kehtestatud kaitserežiim. Ahja jõe kallastel ning Taevaskoja ja Valgemetsa puhkemetsade radadel liigub aastas üle kolmekümne tuhande külastaja.

Taevaskoja ümbruse parkmetsades kasvab ilusaid suuri mände, nn. plusspuid, mis oma kasvukiiruse, tüve ja puidu kvaliteedi, väikese okslikkuse ning haiguskindluse poolest teisi puid ületavad. Männipuude varude tõstmiseks ja parema kvaliteedi saavutamiseks tehakse metskonnas selektsioonitööd: plusspuudelt võetud võrsed poogitakse tavalistele noortele männitaimedele, rajatakse seemneistandusi.

Ürgoru veerudel ja teede ääres on rohkesti püramiidja võraga igihaljaid üle 30 m kõrgusi kuuski. Bioloogiliste iseärasuste tõt-

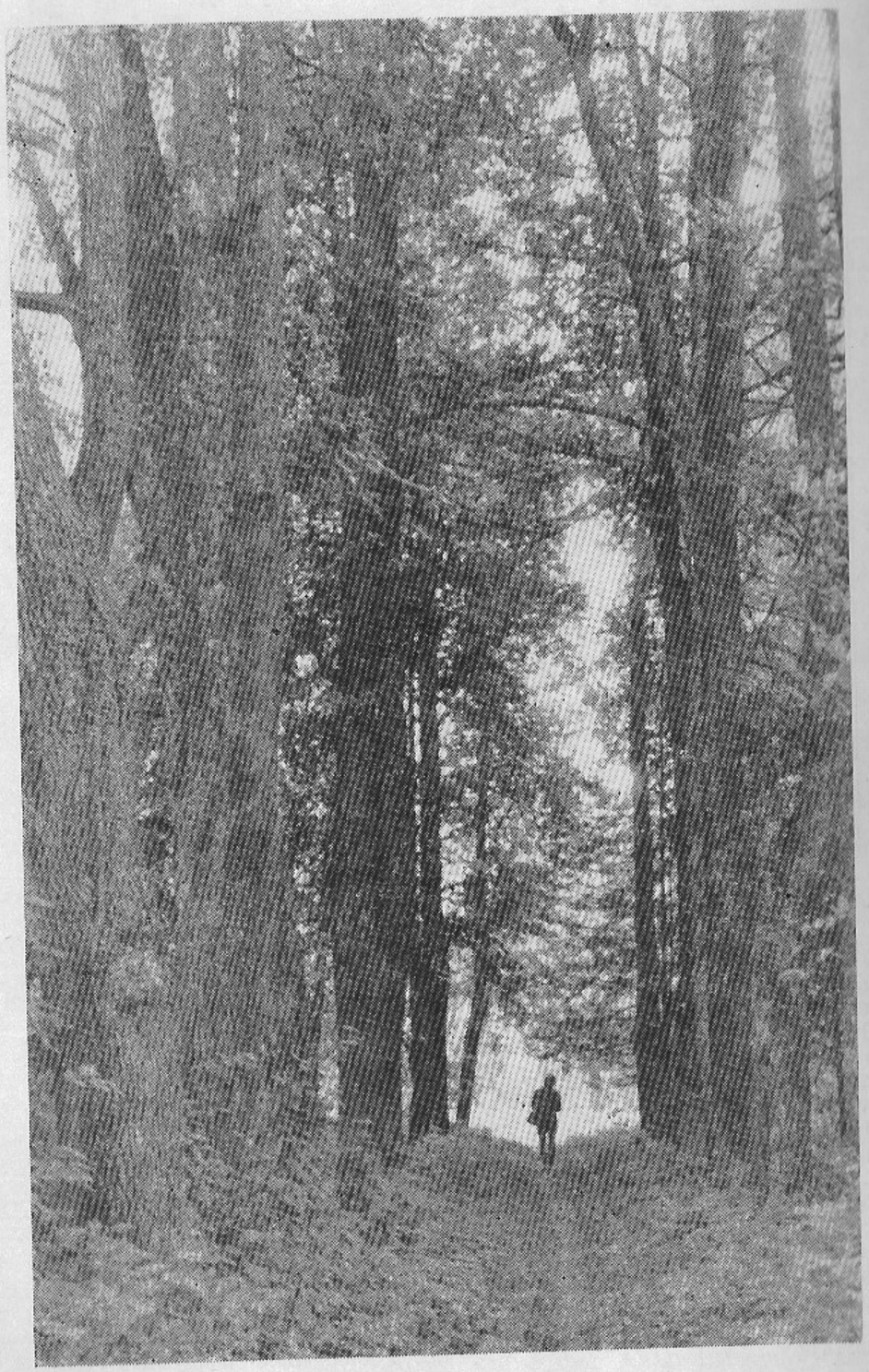

Pärnaallee Kiidjärve pargis

Kiidjärv

tu kuusk puhtpuistuna tavaliselt ei kasva. Puhtkuusikud on alati inimtegevuse — kultiveerimise või hooldusraiete tulemus. Tavaliselt kasvavad kuused koos arukase, haava või männiga.

Ümbruskonna okasmetsades võib mitmel pool leida suuri kuklasepesi. Kõige arvukamalt on neid Kiidjärve metskonna Akste vahtkonnas. Alates 1958. aastast on siinsed laanekuklaste kolooniad kaitse all. 193 ha suurune kaitseala on ainulaadne Nõukogude Liidus. Asurkonnas on umbes 1200 pesa, pesade kõrgus ulatub üle 2 meetri. Laanekuklaste elu ja tegevust jälgib Zooloogia ja Botaanika Instituudi mürmekoloogiline välilaboratoorium. Ekskursioone kaitsealale ei lubata. Vaatlused on näidanud, et üksainus külastaja tallab surnuks umbes 3000 sipelgat, läbisõitev auto võib aga hävitada kümneid tuhandeid isendeid. Kasutavad ju sipelgadki liikumiseks sihte, teid ja radasid.

Kuklaste põhiline toidus on lehetäide suhkrurikkad väljaheited — mesikaste. Keskmine kuklasepere vajab äraelamiseks umbes 200 liitrit mesikastet; sellise koguse hankimiseks on vaja kümmekond keskealist kuuske. Ka valgutoitu vajavad kuklased ohtrasti, seetõttu koguvad nad intensiivselt putukaid-metsakahjureid. Tänu sipelgate tegevusele ei ole siinsetes metsades märgatud okka- ega lehekahjureid. Sipelgapesade suuremad vaenlased on metssead ja rähnid. Metssiga kasutab sipelgapesa magamiseks.

Ahja jõe ürgoru maastikukaitsealal tehtavad tööd kooskõlastatakse alates 1971. aastast ENSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Ministeeriumi Looduskaitse Valitsuses. Tegelikud tööd

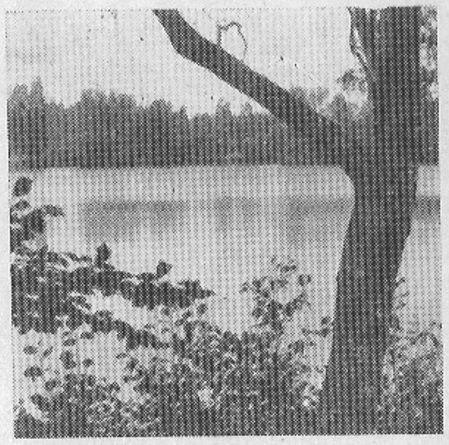

teeb Kiidjärve metskond. Selle metskonna tööülesannete hulka kuulub ka Taevaskoja ja Valgemetsa külastatavamate kohtade heakorrastamine ning järelevalve, Kiidjärve, Saesaare ja Valgesoo paisuvete ühtlase taseme hoidmine ning tammide hooldamine.

Kaitsealale on välja pandud viidad, skeemid, samuti kaitsealal kehtivad eeskirjad, tähtsamad koopad ja devonipaljandid on tähistatud.

SAESAARE

Kuni hüdroelektrijaama ehitamiseni 1951. aastal asus Saesaare kärestiku ülemises osas kahe jõeharu vahel väike rändrahnudest ja kividest ülekülvatud saareke, kus kasvasid suured põlised kuused. Nime olevat saareke saanud samal kohal asunud veskist, kus jahvatamise kõrval saetud ka laudu. Vanarahva jutu järgi olnud veskihoone ümarpalkidest, vesiratta pannud pöörlema kiirevooluline veevoog, mis juhitud renni kaudu ratta alla. Saesaare veski olevat hävinud tulekahjus.

Rahvasuu teab pajatada Sae-

saare rauasulatuskohast: enne hüdroelektrijaama ehitust olevat kohalikud elanikud leidnud jõekaldalt rauatükke.

Ka muistendeid on Saesaare kohta mitu. Üks neist räägib, et vanasti olnud Saesaare veskipidajad kokkuhoidlikud, töökad ja jõukad. Neil olnud palju kulda ja hõbedat, mis veel praegugi maapõues peidus. Varanduse kättesaamiseks olevat vaja enne jaanipäeva kolmel neljapäeval kesköösť koiduni üksinda jõeorus kaevata. Seda tööd aga takistavat kadunud inimeste hinged: Savimäe harjal kummitavat mees musta ratsuga. Teine muistend pajatab, et Põhjasõja ajal Talliorus varjul olnud rootslaste väed läinud oma kullakastidega Saesaare kohal üle jõe. Järsul oruveerul aga läinud kullakoormad ümber ja hobused koos koormatega veerenud mäest alla. Kuna hobused murdnud jalaluud ja vankrid purunenud, matnud sõjamehed kulla Saesaare kohal maapõue, kus ta asuvat tänaseni.

Enne hüdroelektrijaama rajamist kohises Saesaare kohal ürgorus umbes 200 m pikkune kärestik, kus vee voolukiirus oli 3 meetrit sekundis. Jõe laius ulatus ligi 30 meetrini, põhi oli täis mitmevärvilisi siledaks lihvitud kive ja rändrahne. See oli nagu lõiguke mäestikujõest, mis üle kiviste kärestike tormates paiskas üles vahuharjaseid vooge, kiskus kaasa väiksemaid kive ja muud ettejuhtuvat, kandes need allavoolu ja setitades vaiksema vooluga kohtades. Jõepõhi oli nagu igaveses liikumises, kärestik igal aastal isesugune ja uus.

Kevadsuvel saabus Saesaarele hulgaliselt ürgse ilu imetlejaid ja õngemehi. Külm ja selgeveeline kärestik oli jõeforellile meelispaik. Saesaare ilu oli nauditav ürgoru mõlemalt kaldalt, kõige maalilisemad vaated avanesid aga vasakul kaldal kõrguvalt Savimäe paljandilt. Siit on käinud Saesaare ilu imetlemas paljud kirjanikud ja kunstnikud. Talvel meisterdas pakane kärestikule imeväärseid jääskulptuure, jõe keskosa jäi ka kõige külmemal talvel jäävabaks. Eriti mõjuva mulje jättis jõgi suurvee ajal, mil ta Kivipalu mäest kuni Taevaskojani sarnanes tõelise mäestikujõega.

Sõjajärgseil, rahvamajanduse taastamise ja kollektiviseerimise aastail hakati tundma suurt vajadust elektrienergia järele. Saesaare lähikonnas asuvad veskid — Valgesoo veski, mida ajalooürikutes on esmakordselt mainitud 1582. aastal, ja käesoleva sajandi algaastail ehitatud Porgandi veski Valgesoost paar kilomeetrit allavoolu — panid leivavilja jahvatamise kõrval kolmekümnendate aastate algusest peale pöörlema ka mõnekilovatise võimsusega generaatorid. Nii said elektrivalguse osa Valgesoo külataresid ja koolimaja ning seda jätkus talude karjalautadessegi. Porgandi veskist kulges elektriliin ka Eoste külla.

Valgesoo külas 1948. aasta sügisel loodud «Valguse» kolhoosi peredes ja karjalautades põlesid elektripirnid. Kaugemale Akste küla piirile Porgandi ja Valgesoo veskiturbiinide võimsusest ei jätkunud. Sama olukord oli ka Eoste külas loodud «Partisan Lembitu» nimelise kolhoosi peredes. Himmastes, praeguse Taevaskoja kolhoosi keskuses, tuli läbi ajada petrooleumilambiga. Elektrivoolu saadi ka Kiidjärve veskist, asula ja ümbruse majades põlesid pimedal ajal elektrituled.

Tol ajal tekitas suurt elevust esimene komsomoli löökehitus — Leevaku hüdroelektrijaam. Pärast Leevaku hüdroelektrijaama valmimist jäi mitmegi majandusjuhi ja kolhoosiesimehe pilk peatuma Saesaare kärestikule kui kasutamata reservile. Kindel kavatsus rajada Saesaarele kolhoosidevaheline hüdroelektrijaam

Saesaare paisjärve tamm

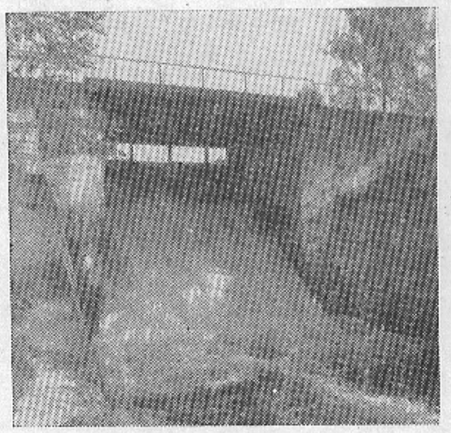

tekkis 1949. aastal. Paremat energiaallikat kui kiirevooluline Ahja jõgi Saesaares polnud kuskilt leida. Sama aasta suvel alustati Ahja jõe ürgoru loodimist Kiidjärve ja Saesaare vahemail, samuti geoloogilisi eeltöid ehitustandril. Üsna varsti valmis ka projekt 200 kW võimsusega hüdroelektrijaama rajamiseks ning Ahja jõe paisutamiseks veehoidlaks Saesaarest kuni Palanumäeni. Tehnikaala juhtivad töötajad lähtusid Saesaare hüdroelektrijaama projekteerimisel puhttehnilisest aspektist, looduskaitse huve arvesse võtmata. Looduse põhjalikku muutumist ei osatud ette näha. 1950. aasta kevadel algasid ehituse organiseerimistööd ja materjali varumine. Saesaare kärestikule saabusid palgiparved, ehitustööd algasid septembris. Üks esimesi töid oli silla ehitamine üle Saesaare kärestiku Savimäe jalamile, et sealt tammi ehitamiseks kruusa ja täitepinnast vedada. 1950/51. aasta talvel algasid ulatuslikud raietööd Ahja jõe ürgoru metsades. Lõhkeainete abil rajati tammile koht ja veehoidla tammi rajamine algas täie hooga. Abiks alalistele ehitajatele saabus siia mitu komsomolibrigaadi, sealhulgas ka Tallinna Polütehnilisest Instituudist. Rajoonikeskusest, ümbruskonna asutustest, ettevõtetest ja kolhoosidest tulid paljud noored ja eakadki puhkepäevadel ning pärast tööpäeva lõppu tammiehitajaid abistama. Töötati hilisõhtuni. Tammi ja voolukanalite rajamisel tehti palju töid käsitsi. Kohati tuli täitepinnast ja kive transportida käsikärude ning kanderaamidega. Inimtööjõudu läks vaja ka mulla- ja betoonitöödel. Põhiline ehitusmaterjal — kruus, täitepinnas, kivid ja puit — saadi kohapealt. Tammi ja lüüside ehitamiseks korjati kärestikust kive ning valati betooni.

Saesaare oli muutunud suureks ehitustandriks: kõikjal käis palavikuline askeldus ja töö, mida saatis lakkamatu jõekohin. 1952. aasta kevadeks sai graniiti ning betooni valatud tamm valmis, maikuus suleti lüüsid ning algas Saesaare veehoidla ülespaisutamine. Peagi oli endine jõesäng pilgeni täis ning vesi hakkas täitma laia orulammi. Kaldakaljud aina vähenesid, vee alla jäid koopasuud ja allikad. Huvitav ja ühtlasi kurb oli päevast päeva jälgida, kuidas paisjärve veepind järjest laienes, kuni juulis sai kätte peaaegu praeguse veepiiri, olles matnud enda alla teaduslikust ja esteetilisest seisukohast silmapaistva jõeosa. Ehitustööd jätkusid jõujaamahoone ja äravoolukanalite juures. Samal ajal käis energiline töö elektriliinide ja alajaamade ehitusel.

1952. aasta 28. detsember oli Saesaares pidulik päev. Kõige pimedamal aastaajal, kui valguse järele kõige suurem vajadus, avati paisjärve veehaardeklapid ja taltsutatud Ahja jõe vood tormasid ligi 9 meetri kõrguselt läbi survetorude turbiinilabadesse: generaatorid hakkasid andma alajaamadesse elektrivoolu

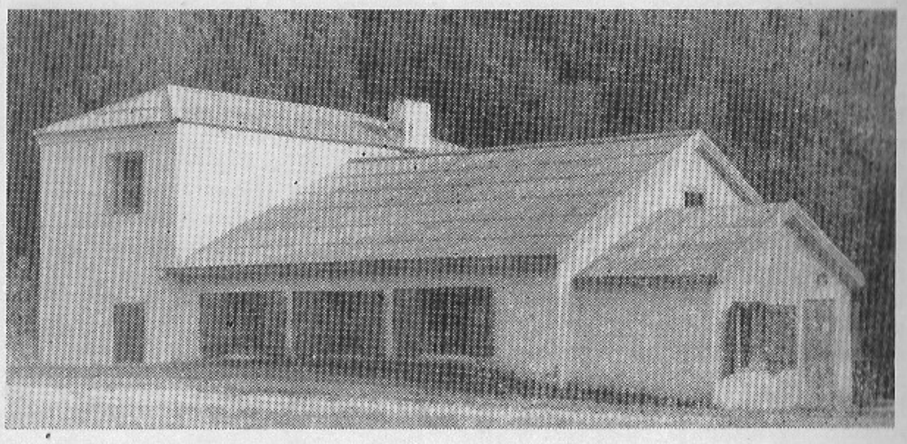

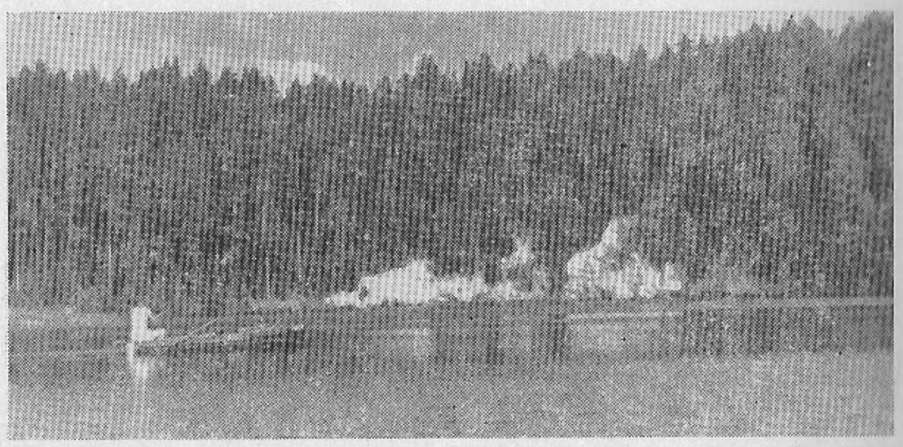

Esimest korda süttisid Põlvas ja selle ümbruskonnas tuled Saesaare elektrivoolust. Ümbruskonnas seni valgust andnud väikesed jõujaamad läksid puhkusele.

Saesaare hüdroelektrijaama ehitustöid on jäädvustanud joonistusteseeriaga (1952) kunstnik Helgi Hirv ja vaselõikega «Saesaare» (1967) Eesti NSV teeneline kunstnik Richard Kaljo (1914—1978).

Saesaare hüdroelektrijaama maksimumvõimsus oli 193 kW ja ta allus äsjamoodustatud «Põllumajandusenergiale». 50-ndatel aastatel Saesaare hüdroelektrijaam õigustas end, kuid hiljem, tööstuse ja põllumajanduse arenedes, ei suutnud väike jõujaam järjest kasvavaid nõudeid rahuldada. Võimsust oli vaja juurde, kuid Saesaarest ei olnud võimalik seda saada. Ilmnesid ka keskkonna muutmisega kaasnenud negatiivsed nähtused. Vee seis muutus paisjärves alatasa. Kui lüüsid suleti, tõusis vesi paisjärves, jõgi aga jäi allpool tammi, Taevaskojas, poolenisti kuivaks. Elektrijaama töötamisel oli olukord vastupidine: Taevaskojas veerohke, paisjärve veetase madal. Säärased veepinna

Endises Saesaare hüdroelektrijaamahoones paikneb nüüd Ahja jõe ürgorgu tutvustav ekspositsioon

Saesaare paisjärv

taseme kiired muutused avaldasid mõju paisjärvele ja Ahja jõe elukeskkonnale.

1958. aastal ühendati Saesaare hüdroelektrijaam ühtsesse energiasüsteemi, 1963. aastal anti elektrijaam üle «Eesti Energia» Lõuna Kõrgepingevõrkude alluvusse. Saesaare hüdroelektrijaam töötas aastail 1952—1970. Siis kaotas ta energia tootmisel oma tähtsuse, sest Saesaarelt rajati läbi võimas elektriliin, mis rahuldas rajooni vajadused juba ühtsest energiasüsteemist.

Saesaare hüdroelektrijaam anti pärast sulgemist üle Eesti NSV Metsamajanduse ja Looduskaitse Ministeeriumi Elva Metsamajandi valdusse. 1976. aastal lasti paisjärv alla, tammile ja endisele jõujaamahoonele tehti ulatuslik kapitaalremont.

Nüüd on endisesse jõujaamahoonesse paigutatud Ahja jõe ürgoru ajalugu, loodust ja tänapäeva töid-tegemisi tutvustav ekspositsioon. Külastajatele on avatud jõujaama masinaruum, turbiinid ja generaatorid on alles.

SAESAARE PAISJÄRV

Saesaare ja Palanumäe vahel Ahja jõe ürgorgu paisutatud veekogu suurus on 54 hektarit. Paisjärv asub 47,6 m merepinnast kõrgemal, ta rannajoon on võrdlemisi kääruline.

Veehoidla laius on paisu juures üle 80 meetri. Ujumiskohast Laaritsamäe suunas laius suureneb, ulatudes üle 100 meetri. Kõige laiem on veeväli Oosemäe juures — ligi 200 meetrit.

Paisjärve kaldad on orulammil madalad, endise jõe põrkeveerudel, kus leidub 15 pooleldi vee alla jäänud liivakivipaljandit, aga järsud.

Paisjärve tammi juures on vee sügavuseks mõõdetud 8,5 meetrit. Sellest sügavamaid kohti esineb endise jõesängi hauakohtades Laaritsamäe lähedal (üle 10 m), Laaritsamäe kalju all on sügavus 6,5 meetrit, Mõsumäe, Kindapäka mäe, Kivipalu mäe, Mõtstare mäe, Savioidu pae ja Piirioidu pae juures 5—6 meetrit, Palanumäe all 3,8 meetrit ja Sõnajala mäe jalamil 3 meetrit. Endiste üleujutatud lammide ja kaldanõlvakute läheduses on keskmine sügavus 1—3 meetrit. Aasta-aastalt kahaneb sügavus endise jõesängi kohal, sest jõesäng täitub pikkamisi settinud mudaga.

Saesaare veehoidla rajamisel ei puhastatud põhja täielikult kändudest, põõsastest ja muust metsarisust, mis annavad paisjärve veele pruunika värvuse, vaatamata sellele et läbivool on suur. Põhjarisu tõttu tuleb suplemisel ja paadisõidul ettevaatlik olla.

Paisjärve veepiir ulatub metsast metsani, seetõttu näib ta loodusliku metsajärvena. Järve põhjas, endises jõesängis, on rikkalikult külmaveelisi allikaid. Kaldad on kõvad, enamasti liivased, puude vahel lookleb rohkesti jalgradu.

Huvi pakub veehoidla taimestiku arengukäik. 1952. aastal, kui paisjärv oli ligilähedaselt praegused mõõtmed kätte saanud, hakkasid veekogus levima kanada vesikatk ja vesi-kirburohi. Järgmisel aastal võttis kanada vesikatku levik veelgi laiema ulatuse, massiliselt hakkas kasvama harilikku mürkputke. Ulatuslikult kattis veepinda rohevetikate kiht. Ilmusid harilik kuuskhein, jõgi-kõõlusleht, konnarohu ja jõgitakja liigid ning

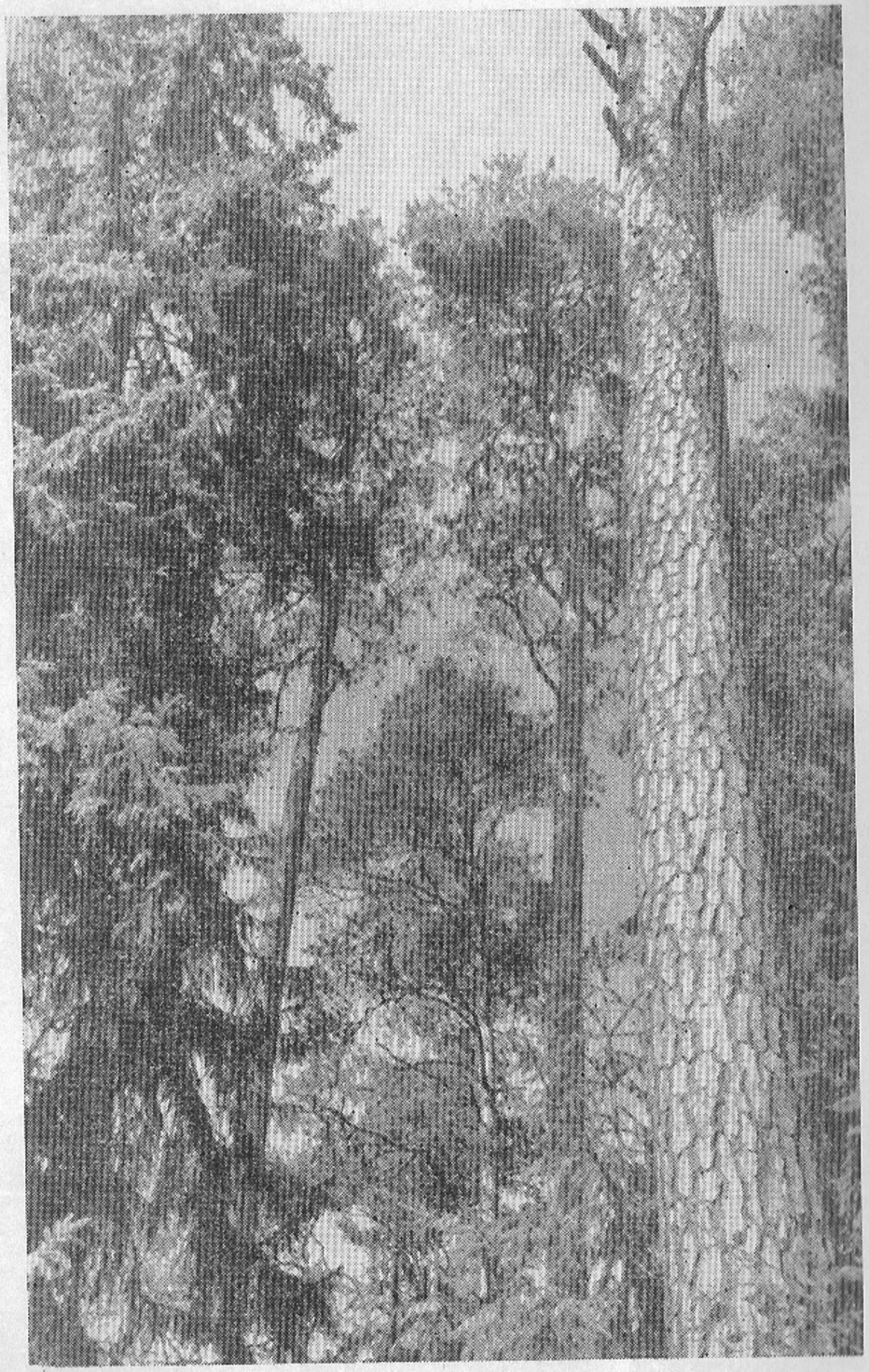

Paisjärve kallastel kasvavad kaunid metsad

hulk teisi taimi. Aasta hiljem lisandusid laialehise hundinuia kogumikud.

Praegune veetaimestik kujunes välja alles 1956. aastal. Kadusid vetikad ja harilik mürkputk. Praegu kasvavad siin konnaosi, penikeeled, harilik luigelill, järvkaisel, harilik kalmus, valge vesiroos ja mitmed teised taimed. Ahtalehine hundinui ja tuskaroora vesiriis paisjärve tingimustega ei kohanenud.

Hüdroelektrijaama töötamise ajal avaldasid paisjärve elukeskkonnale negatiivset mõju veepinna taseme küllaltki suured kõikumised. Kiidjärve ja Taevaskoja vahelisest lõigust kadus jõeforell ehk hõrnas, samuti harjus ehk ärn. Ka väikekalad, nagu võldas, trulling ja rünt, ei pea paisjärve meelepäraseks. Nende asemel on võimust võtnud tavalised järvekalad, nagu ahven ja haug. Esineb särge, latikat, viidikat, turba ja lepamaimu.

Veelindudest kohtame paisjärvel arvukaid sinikael-partide peresid. Harvem esineb musta toonekurge ja kalakotkast. Valgemäe pae vastas, orulammi madalas kaldavees võib tihti näha haigrut.

Pärast Saesaare hüdroelektrijaama seiskumist on paisjärve veerežiim olnud ühtlane. Seoses tammi remondiga lasti veehoidla 1976. aastal tühjaks. Siis puhastati ulatuslikult ka paisjärve põhja, kännud ja muu praht koristati ära parempoolsest järveosast Mõsumäe juurest kuni paisuni. Rajati hea suplemiskoht, kaldale paigutati riietuskabiinid ja pingid.

Palju muret tammi hooldajaile tekitas 1977. aasta vihmane sügis. Paduvihmad põhjustasid kõrge veeseisu ja tulvaveed ähvardasid otsida teed üle tammi. Veevood olid nii suured, et Valgesoo paisjärve sillakaared jäid kitsaks ja vesi uhtis ära parema kalda teeosa.

1968. aastal kaaluti ka veehoidla likvideerimist ja Ahja jõe ürgorus endise olukorra taastamist. Pärast elavat poleemikat jäädi seisukohale, et Saesaare paisjärv tuleb säilitada senisel kujul. Veekogu kaunistab maastikku, pakub suurepäraseid võimalusi puhkuseks ja kalasportdiks.

ÜMBER PAISJÄRVE

Saesaare paisjärve tammi läheduses on parkimisplats ning telkimis- ja lõkkekoht. Pardioru veerul seisab puude varjus nägus puhkemajake. Seal on ka joogiveekaev ja samas lähedal ujumiskoht. Puhkemajakese juures on avatud paadilaenutuspunkt.

Paisjärve ja taevaskodadega tutvuse tegemiseks võib kasutada sissetallatud matkarada mööda ürgoru vasakut kallast Saesaarest Kiidjärveni ning tagasi mööda vastaskallast. See umbes 12 km pikkune jalgsimatk on huvitav ja vaheldusrikas. Liivakivipaljandite kohalt avaneb ilusaid vaateid metsarüpes laiuvale veeväljale ning vastaskallastel punavatele paljanditele.

Saesaare paisjärve tammilt paistab ürgoru vasakul kaldal asuv Laaritsamägi, mille pikkus on 175 m ja kõrgus kuni 15 meetrit. Laaritsamäe harjal kasvab sirgetüveline palumets. Mõnekümne meetri kaugusel mets lõpeb ja algavad Taevaskoja kolhoosi Valgesoo küla põllumassiivid. Üle veehoidla, mille laius on enam kui 100 meetrit, voolavad paisjärve veed kiiluna endisesse sälkorgu, mida kutsutakse Pardioiduks. Selle kaldal asub mändidest ja kaske-

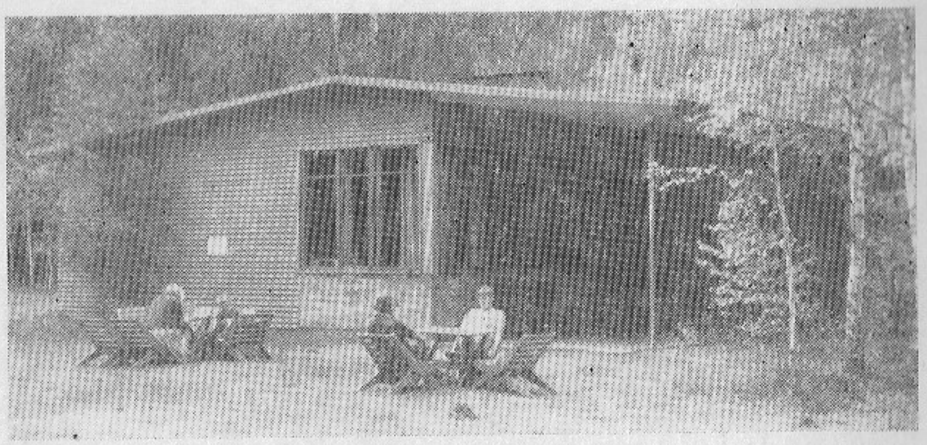

dest ümbritsetud väike puhkemajake.

Edasi viib matkarada mööda kaldajärsakut Kindapäka mäele. Palumets vaheldub kohati nõmmemetsaga. Paisjärv teeb käänaku läände, veeväli avardub, järv laieneb. Vastaskaldalt paistab Mõsumägi. Kindapäka mäe rusukalle ja paljand on mattunud paisjärve vee alla. Enne Kindapäka mäge lookleb metsaalune teerada Valgesoo küla poolt Mõsumäe poole. Möödunud sajandil käisid Valgesoo naised seda teed mööda Mõsumäe all pesu pesemas. Kaevude ehitamisega oli Valgesool suuri raskusi, sest põhjavesi oli sügaval, kohati kuni 30 meetrit. Pesunõud viidi jõe äärde vankritega, kaasa võeti ka lapsed. Jõe äärde olid seatud pingid, millel pesti tõlvade abil. Pesu loputamas käidi siin veel käesoleva sajandi algaastailgi. Pesupesemisest saanudki mägi oma nime.

Rahvas kutsub Mõsumäge ka Kakumäeks. Ümbruskonna metsades on palju haabu, mille õõnsustes pesitsenud hulgaliselt kakke. Nende kaugele kostvaid huikeid olnud pimedatel öödel pisut õudnegi kuulata.

Kindapäka mäe juurest kulgeb üle paisjärve kõrgepingeliin. Looklev teerada viib üles Kivipalu mäe harjale. Samasse ulatuvad Valgesoo küla poolt sügavad, metsaga kaetud sälkorud, milles kevaditi voolavad lumesulamisveed. Paljandi serva katab kuiv palumets. Kivipalu mäe pikkus on 140 meetrit, ürgoru sügavus üle 20 meetri. Järsu liivakivikalju all, mille kõrgus 17 meetrit, mustendab sügav vesi. Paisjärve veed on matnud enda alla mäejalamil olnud väikesed koopad. Ülal, kaldaservas, mustendavad kaldapääsukeste pesaaugud.

Kivipalu mäelt avaneb Saesaare sinetavale veehoidlale eriti ilus vaade. Paisjärve laius on siin ligi 200 meetrit. Vastaskaldal, kõrge laanemetsa taustal kõrgub Oosemäe (ka Oonemägi ja Rebasemägi) punane kaljusein. Paadiga veehoidlal viibides võib märgata pooleldi vee alla mattunud koopa ülaserva. Legend jutustab, et Oosemäe koopas olnud mitu maa-alust kambrit. Esimese koopa taga olnud veel seitse suuremat ja kõige lõpus, rauduste taga, peitunud suur varandus. Koopast viinud välja kolm kilomeetritepikkust salakäiku. Enne paisjärve rajamist käinud paljud neid koopaid uudistamas. Koopa sügavus olnud umbes 15 meetrit. Nähtavasti on Oosemäe koopad kaevatud inimeste poolt pelgupaikadeks. Ka Kiidjärve mõisnik lasknud Oosemäe koopaid süvendada.

Puhkemajake Saesaare paisjärve ääres

Paisjärve kallas Kivipalu mäe kohal

Koopasuu ulatub veest kahe meetri kõrgusele, lähemalt silmitseda saab seda ainult paadist. Paisjärve veed on matnud koopa peaaegu laeni ning see on kinni varisenud. Vee sügavus on koopasuu ees üle 2 meetri, mõni meeter kaugemal on paisjärve sügavus juba üle 6 meetri.

Ahja jõe ürgoru koopaid on üksikasjalikult kirjeldanud baltisaksa kroonik Chr. Kelch (1657—1710). Ta mainib, et Põhjasõja ajal avastati Võnnu kihelkonnas, 6 miili Tartu linnast, haruldane maa-alune maja, mis asus keset metsa liivamäe sees. Ruumidesse, mis olid kui kivist välja raiutud, pääses voolava vee lähedalt kitsa augu kaudu, millest ainult poisike sisse võis roomata. Ees avañes kitsas käik, kolm küünart lai ja umbes kuus küünart pikk. Sellele järgnes 2,5 sülla pikkune ja 2 sülla laiune eeskoda. Kojast hargnes omakorda kaks kitsast käiku. Üks neist viis ruumi, mille mõõtmed olid 3×3 sülda. Sealt järgnes üksteisele 12 kambrit, ühes neist oli ilus puurkaev ning küpsetusahi. Teine käik viis samuti eraldi kambri juurde, millele järgnes veel kuus kambrit, ühes neist allikas ja käimla. Kõik ruumid olid 5 küünart kõrged ja pimedad, looduslikus valges liivakivis näisid nad kui võlvitud.

Ka nädalalehes «Inland» (1857) avaldatud materjalides kõneldi Oosemäe koopa maa-aluste kambrite süsteemist.

Kiidjärve poole edasi minnes kohtame väikest Mõtstare mäge. Suurem osa sellest paljandist on vee all. Üle sälkoru jõuame Savioidu pae harjale. Savioidu juures lõhestavad nõlvakut kolm sälkorgu, mis üsna veepiiri läheduses kujutavad endast lohkusid. Kalda ääres pakuvad matkajaile varju suured kuused ja männid. Palumets hakkab siin kohati üle minema laanemetsaks, kus alustaimestikus esineb karvast piipheina, leselehte, metshärgheina ja mustikat. Enne Piirioidu paed algab taas nõmmemets. Kaldajärsakult paistab ligi 150 meetri laiune veeväli, vastaskalda läheduses väike saareke noorte mändide, kuuske-

de ja kaskedega. Paisjärve käänakul asuv Piirioidu pae on üks silmapaistvamaid liivakivipaljandeid. Ta pikkus on ligi 140 meetrit, kõrgus 15 meetrit. Mäelt laskunud, ületame sälkoru ja jõuame peagi madala Haavaniidu pae juurde. Vastaskaldal lõpeb laanemets, paistavad Valgemäe ja Nurmemäe pae. Paisjärv on muutunud juba kitsamaks, kalda ääri katab lehtpuuvõsa.

Palanumäe juures Saesaare paisjärv lõpeb. Tunneme ära Ahja jõe, kuigi ta siin on veerohke ja aeglase vooluga. Jõekäärus asuva Palanumäe kalju pikkus on ligi 100 meetrit, kõrgus 10 meetrit. Kalju keskosas, enam kui 2 meetrit veepiirist kõrgemal on näha koopaava; selle alumine osa jääb vee alla, koobas aga on sisse varisenud. Pilku köidavad siin mitmevärvilised devoni liivakivi kihid, eriti huvitavad on 1—2 cm paksused ruuged tsementeerunud kihid üsna veepiiri kohal. Taolisi kihte võib kohata ka Valgemäe pae all. Kohalikud elanikud on proovinud neist kihtidest murtud tükke nugade ja vikatite teritamiseks kasutada. Vee sügavus on Palanumäe all 3,7 meetrit.

Enne Kiidjärve lõpeb laanemets, teerada kulgeb mööda männimetsaalust kuival jõekaldal. Jõesäng on muutunud üsna kitsaks, kalda ääres näeme rändrahne. Viimane paljand jõe vasakpoolsel kaldal enne Kiidjärve on Sõnajala mägi, vee sügavus selle kohal kuni 3 meetrit. Parempoolsel kaldal, Palanumäe ja Sõnajala mäe vahel, on väike Reino pae. Enne Kiidjärve maanteesilda jääb paremale kaldale Kassimäe all asuv Roio pae, mille harjal kasvavat metsa kutsutakse Roiopaluks.

Jõe paremale kaldale pääsemiseks tuleb ületada maanteesild. Möödume Kiidjärve sidejaoskonnast, kauplusest ja endisest Kassi kõrtsist ning siirdume jõe paremal kaldal kulgevale teerajale. Ületame Visseoja suudmes väikese puusilla ja alustame üle Kassimäe tagasiteed Saesaare poole. Ürgoru veerudel kasvav mets ulatub siin orulammilt jõeni. Vastaskalda looduse ilust saame parema ülevaate, kui valime matkaks jõeäärse, vähem käidava teeraja. Palanumäelt alates ulatuvad paisjärve veed kaugele metsapiirile. Üleujutatud madalates kaldarohustikes võib siin kohata hanesuurust hallhaigrut, kelle pesapaigad on ümbruskonna metsa kõrgetel puudel. Nurme ja Valgemäe pae kohal ulatuvad paisjärve kaldale põllud. Metsa pere juures lõpetab lageda rohumaa läänest ürgorgu suunduv sälkorg. Algab kõrge laanemets. Savioidu pae ja Mõtstare mäe vastas vaheldub laanemets palumetsaga, paisjärve ääres läheb kohati üle nõmmemetsaks. Eelmisel sajandil toimunud siin metsapõlemine, mistõttu kohapeal kutsutakse metsa Palanupäälseks.

Sissetallatud teerada teeb koos paisjärve kaldaga ulatuslikke lookeid. Enne Oosemäge laieneb Saesaare paisjärve veepind paarisaja meetrini. Pinnareljeef on vahelduv.

Oosemäe juures suubub ürgorgu kuiv ja sügav, kuusemetsaga kaetud sälkorg, mida mitu inimpõlve tagasi kutsutud Tallioruks. Siin asunud Põhjasõja ajal Rootsi sõjaväe hobusetallid. Samas toimunud kokkupõrge Vene vägedega. Käesoleva sajandi algul leitud siit roostetanud hobuseraudu ja vasest ketilülisid. Rootslaste eelsalk varjanud end Oosemäe koobastes ja peitnud siia oma varandused. Talliorust viib teerada mööda sälkoru järsku kallast okaspuumetsaga kaetud Oosemäe harjale. Järsaku äärele, kust avaneb kaunis vaade kaldasügavikus sinetavale

Palanumägi

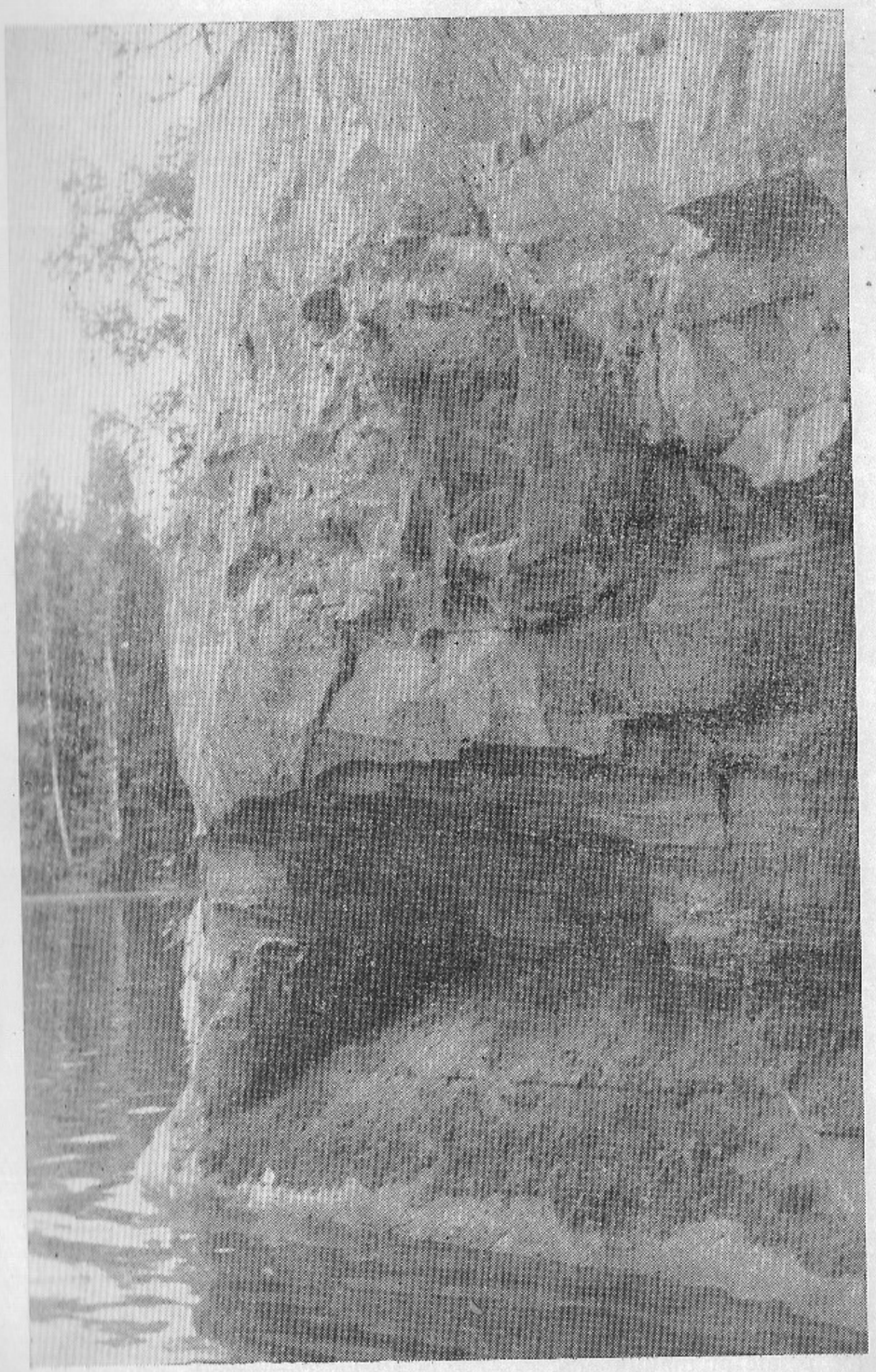

veeväljale ning punakale liivakiviseinale, tuleb läheneda ettevaatlikult. Oosemäe pikkus on 115 meetrit, suurim kõrgus ligi 20 meetrit. Oosemäest Saesaareni saadab matkajat ilus kasvujõuline mets.

TAEVASKOJA

Taevaskojad on Ahja jõe ürgoru ja ka Põlva rajooni peamisi looduslikke vaatamisväärsusi.

Saesaarest umbes pool kilomeetrit allavoolu, kuhu enam ei kosta tammivee kohin, vuliseb kivises sängis Ahja jõgi, mille parema kalda lookjas käärus asub Väikese Taevaskoja punakas kalju. Liivakivipaljandi pikkus on ligi 190 meetrit ja kohati on ta kuni 13 m kõrge. Kaljul kasvavad sihvakad männid, nende all kanarbik ja samblikud. Erinevates värvitoonides liivakivikihid on osalt rõhtsad, osalt längus. Kevadised suurveed on alumised kihid siledaks lihvinud. Ülalpool on kaljuseinas korrapäratuid kaljunukke, veelgi kõrgemal kaldapääsukeste pesaauke.

Allikaveed on Väikese Taevaskoja kaljusse suure koopa uuristanud. See on Neitsikoobas, mille suudme kõrgus on üle kolme meetri. Koopa sisemusest väljavoolav allikas annab umbes 2,5 l vett sekundis.

Neitsikoopast on rahvas loonud arvukalt muistendeid. Üks neist pajatab, et koopasügavuses istuvat imeilus linalakk neitsi ja kuduvat kuldtelgedel kaunist kangast. Ainult jaanilaupäeva ööl ilmutavat kaunitar end sellele, kes oskab leida sõnajalaõit ja teab salasõnu.

Vanarahva pärimuste järgi käinud Valgesoo külatüdrukud igal jüripäeval Neitsikoopa juures kangakudumist kuulamas. Jüripäeval olnud see hästi kuulda, sest siis kudunud Vanapagan oma pojale pulmaülikonda.

Saesaare paisjärve kallas

Väikese Taevaskoja kaljus asub teinegi allikas — Emaläte. Poolkaarja kaljukoopa sügavusest voolab välja külm ja selge allikas, mille keskmine vooluhulk on 4—4,5 l sekundis. Emaläte on Taevaskoja suurim allikas, ta toitvat oma veega ka teisi allikaid — sellest nimigi. Aastasadu on kohalik rahvas Emalätet hoidnud kui tähelepanuväärset loodusmälestist. Räägitakse, et allika veel olnud tervistav toime. Kuumal suvepäeval õhkub koopasuust meeldivat jahedust, kristallselge allikavesi on aga hea janukustutaja.

Emalätte kohal kummub liivakivivõlv, mis on püsinud sajandeid. Paar aastakümmet tagasi, kui üle Emalätte kalju hakkas kulgema teerada, tekkis küllaltki ohtlik erosioon ning esines isegi varinguid. 1971. aastal rajas Kiidjärve metskond siia betoonplaatidest trepid ja 1974. aastal kindlustati erosiooni läbi kannatada saanud kaldad.

Väikese Taevaskoja juurest veidi ülesvoolu võib veel märgata jälgi kunagisest teest, mida kohalikud elanikud kasutasid teisel pool jõge asuvatesse küladesse pääsemiseks. Jõe paremal kaldal kulgeb Väikese Taevaskoja kalju juurest teerada raudteejaama poole viivale asfaltteele. See romantiline teerada lookleb suurte puude all vetest uuristatud Kimera sälkoru põhjas. Kohati kaunistavad tee ääri sõnajalapuhmad, rohkesti on rändrahne. Muistend räägib, et kivid pärinevad siin asunud kiriku seintest.

Suure Taevaskoja suunas teeb Väikese Taevaskoja kalju hoogsa käänaku. Kaugemal allavoolu jääb kalju järjest madalamaks ja enne Suurt Taevaskoda läheb üle tavaliseks jõekaldaks. Kuigi Suur ja Väike Taevaskoda asuvad lä-

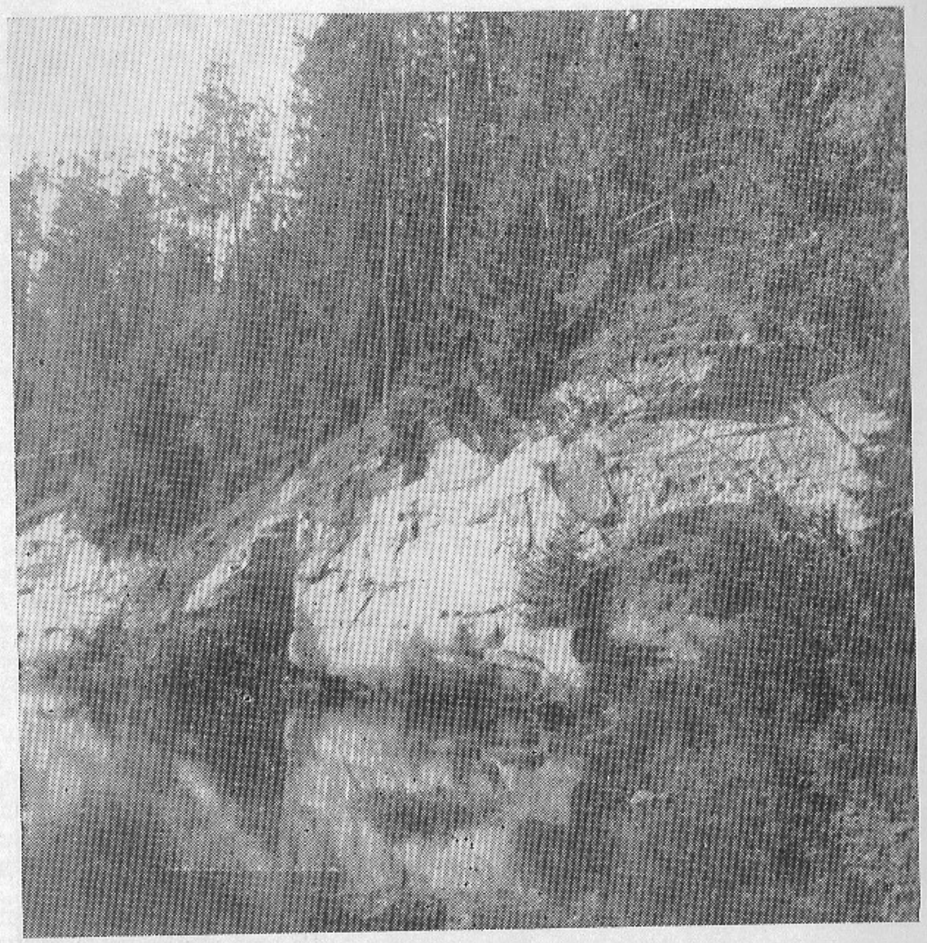

hestikku, pole nad teineteise juurest nähtavad — tiheda eesriidena eraldab neid põlismets. Enne Suurt Taevaskoda viib üle jõe jalakäijate sild. Jõepõhi on kividerohke, veerikastel aastaaegadel kohiseb siin kärestik. Rahvajutu järgi olevat jões asuvad rändrahnud kivideks muudetud langenud sõdalased.

Suure Taevaskoja kalju juures on Ahja jõe ürgoru sügavus 32 meetrit. Jõelookes asuva kaarja kujuga kalju pikkus on 150 meetrit, kõrgus 24 meetrit. See on Ahja jõe ürgoru kõige kõrgem liivakivipaljand. Kaarjas kaljusein mitmekordistab kärestike veevulinat, võimendab linnulaulu ja inimeste kõnekõminat.

Suure Taevaskoja koopaid on mainitud ka vanades ürikutes. Chr. Kelchi kroonika teab pajatada, et 17.—18. sajandil olnud Suure Taevaskoja kaljus mitme jala kõrgusel lõhe, millest inimene vaevalt läbi mahtunud. Sissekäik viinud suuremasse ruumi, mille taga olnud veel kolm eraldi kambrit. Kohalikud elanikud kutsunud paika Vana-Taevaskojaks. Mõnikümmend aastat hiljem on neid koopaid mainitud

Väike Taevaskoda

Emaläte

publitsisti ja kodu-uurija A. W. Hupeli (1737—1819) töödes. Tänapäevaks on Suure Taevaskoja koopad kinni varisenud. Valgesoo küla vanemate elanike mäletamist mööda olid viimased koopa-avad alles 19. sajandi lõpul.

Ahja jõe ääres asuvat koobast kujutas esimesena kivitrükis baltisaksa maalikunstnik ja graafik Georg Friedrich Schlater (1804—1870). Ei ole teada, kas on tegemist Taevaskoja koobastega või on kunstnikku paelunud Kiidjärve juures asunud koopad. G. F. Schlateri vaatel on koobaste sissekäik kaunistatud liivakivist väljatahutud sammastega.

Kaugemast minevikust ürikulised andmed puuduvad, on vaid põlvest põlve edasiantud muistendid. Üks neist räägib, et jõe parempoolsel kaldal kõrgetest kallastest ja puudest varjatud kurmus olnud vanasti ohverdamis- ja sõjanõupidamiste koht. Vahid olnud väljas kõrgematel kaljudel ja jõekäärus. Kord hiilinud vaenlase salakuulaja kalju varjus mööda jõesängi koosolekukoha poole. Salakuulaja aga tabatud valvuri noolest ja ta muutunud silmapilkselt suureks kiviks, mis tänaseni seisab Suure Taevaskoja kalju juures jões ja mida tuntakse Nõiakivi ehk Salakuulajakivi nime all. Ilusatel suveõhtutel võivat sellel kivil näha näkineidu kuldkammiga juukseid kammimas. Kivi on matkajate meelispeatuspaik.

Kord juhtunud Vanapagan Ahja jõe äärde. Ilusad kõrged kaldad meeldinud talle väga ja ta otsustanud sinna elama jääda. Kuid peavari puudus. Jõe ääres metsa kasvamas küll, aga Vanapagan ei tahtnud maa peale ehitada — inimesed näeksid ta maja, tuleksid tülitama. Siis hakanud ta kaldast väikest urgast kaevama, ja järjest sügavamale jõudes teinud endale maa alla hulga tube, ühe kaunima kui teise. Uus kodu meeldinud Vanapaganale nii, et ta selle Taevaskojaks nimetanud. Ilusates tubades võis rahulikult elada, siia ei tulnud tülitama ei pajuvasikas ega Kaval-Ants. Leivasaamisega olnud Vanapagan Taevaskojas natuke kimbus. Jõe kaldale rajatud põld andis küll vilja, aga jahvatada polnud kusagil. Siis otsustanud Vanapagan veski ehi-

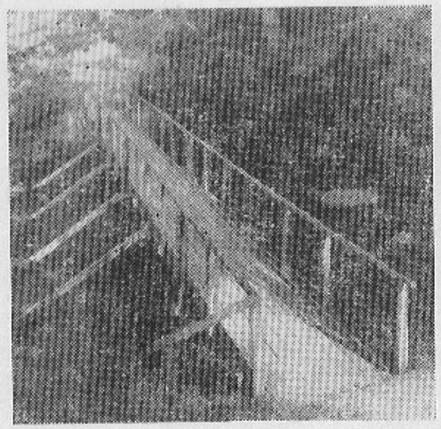

Jalakäijatę sild Taevaskojas
Salakuulajakivi Suures Taevaskojas

Varjuline metsatee Taevaskojas

tada — ja kohe ka parajat paika otsima. Kõige paremini meeldinud veskikohaks Lääniste, kuhu ta kandnud kokku hulga materjali, toonud lodjaga kive ning hakanud ehitama. Tuulispask, nähes Vanapagana toimetusi, otsustanud talle vingerpussi mängida. Tuulispask võtnud jõu kokku, tormanud poolelioleva veski kallale, raputanud kõigest jõust. Palgid lennanud kus seda ja teist. Keset jõge jäänud veskist järele vaid suur nurgakivi. Rahvas nimetab kivi Tondi- ehk Juudakiviks. Vanapagan aga jätnud veski ehitamise pooleli ja lahkunud Taevaskoja koobastest.

Rahvapärimustes peetakse Ahja jõge Taevaskoja kohal ohvrijõeks, kus ohverdatud suurema viljasaagi, karja sigivuse, inimeste tervise ja õnne heaks.

Taevaskoja salapäraseid koopaid olevat kardetud. Vanemad keelitanud lapsi ja hulljulgeid koobastesse minemast. Keegi ei tohtinud kaljuseinu lõhkuda ega neisse nimesid kraapida, samuti jaaniööl kalu või vähke püüda, sest see oleks vihastanud jõevaime ja õnnetusi kaela toonud.

Vanarahva jutu järgi olnud Suure Taevaskoja kaljukoobastikus kolm salakäiku, millest üks viinud Himmastesse, teine Riiga ja kolmas Kiievisse.

Nüüd tähistavad kunagiste koobaste asukohti kaks suuremat ja seitse väiksemat allikat, mis kalju jalamilt välja voolavad.

Parim vaade Suure Taevaskoja kaljule avaneb vastaskalda lagedalt muruväljakult. Võimsana ja üllana kerkib veepiirilt igivana punane kaljusein. Jalamil on kohati varingutest tekkinud rusukalle, millele viimaste aastakümnete jooksul on sirgunud sihvakad kuused. Kalju harjal kasvab ilus mets. Jõe põrkeveerul nihkub Taevaskoja kõrge paesein pikkamisi, peaaegu tähelepandamatult, ikka kaugemale. Vastaskallas — liuveer — aga samavõrra kasvab. Pikkade sajandite vältel on jõesäng oma asendit muutnud.

Suurest Taevaskojast natuke maad allavoolu võib paremal kaldal märgata endist jõekääru; vanarahva jutu järgi olnud siin suur koobas.

Ümbruskonna rahval oli igivana komme koguneda pärast kevadiste põllutööde lõpetamist, enne heinatööde algust — harilikult jaanipäeval — Suure Taevaskoja orulammile. Rahvast saabus ümbruskonna kõikidest küladest. Tulid noored ja vanad. Tulid ka külapillimehed. Jalutades, lauldes, tantsides ja ringmänge mängides veedeti jaanipäeva õhtupoolik Taevaskoja muruväljakul. Noored said kokku noortega, vanad vanadega. See oli omapärane, ilma eeskavata rahvapidu, mis kestis hilisööni. Lahkuti laulu- ja pilliheli-de saatel.

Taevaskoja mägise maastiku erilise võlu võib panna õhu puhtuse, vaikuse ja värvirikkuse arvele. Siinses looduses valitsevad värvid — roheline, kollane, oranž ja taevasinine — ei väsita, nad mõjuvad rahustavalt, kutsuvad esile meeldivaid tundeid.

Taevaskoja suurepärast loodust imetledes läheme üle purde vastaskaldale ja tõuseme seal 130 trepiastet kõrgemale — Suure Taevaskoja kaljule. Kaljuservalt, mida piiravad tõkkepuud, avaneb enam kui 30 m sügavusele Ahja jõe ürgorule kauaks meeldejäävaid vaateid. Kaunis on siin igal aastaajal, aga kõige ilusam on ikkagi kevadsuvine Taevaskoda. Mets ja ürgoru järsud kaldad hoiavad siit eemale tuuled ja tormid, puud on tardunud täielikku liikumatusse, ainsateks helideks vaid sulisev vesi ja linnulaul. Taevaskoja loodust on jäädvustanud paljud kunstnikud, nagu Jaan Vahtra, Villem Ormisson, Elmar Kits jmt.

Kui Tartu—Petseri raudteed veel polnud, kasutasid matkajad Taevaskotta jõudmiseks postitõldade abi. Sõideti kas Põlvasse, Kiidjärvele või Ahjale, kust jalgsi edasi mindi. Romantikat pakkus jõelaevaga reisimine — sõideti Emajõge mööda Kavastusse ning Kikkasaare kaudu Läänistesse, kust alustati umbes

Suure Taevaskoja kalju

20 km pikkust teekonda Taevaskotta. Kui 1931. aasta lõpus algas liiklus Tartu—Petseri raudteel, sai Taevaskojast populaarne suvituspaik.

Samal aastal koostati Taevaskoja perspektiivne hoonestusprojekt. 148 ha suurusele maa-alale nähti esialgu ette 60 suvila- ja aianduskrunti, koolimaja, pansionaadid, mänguväljakud ja staadion. Aianduskrundid planeeriti raudteejaama ümbrusse, suvilaid hakati ehitama 0,5—1km kaugusele jaamast. Suvilakruntide planeerimisel peeti silmas Taevaskoja looduse ilu säilitamist.

Suure Taevaskoja lähedale, paarsada meetrit jõe vasakut kallast mööda allavoolu, üsna jõe äärde, põlistest mändidest ja kuuskedest ümbritsetud mäeveerule ehitati 30-ndatel aastatel Tartu Õngesportlaste Seltsile rõhtpalkidest kahekorruseline suvila. Enne Suurt Isamaasõda suvitas siin igal aastal maalikunstnik, graafik, kirjanik, kunstipedagoog ja ajakirjanik Jaan Vahtra (1882—1947), kes pidas Taevaskoda kõige kaunimaks paigaks kogu maailmas. Ise nimetas ta oma suvituskohta «üheks majakeseks orus», huumorimeelsed suvitajad aga ristisid selle «Taevaskoja kasiinoks». Maja on hävinud.

Jaan Vahtra oli esimene eestlasest ajakirjanik, kes avaldas emakeelse reportaaži kohtumisest emigratsioonist Veebruarirevolutsiooni-järgsesse Petrogradi saabunud V. I. Leniniga. 1917. aasta 16. juunist 7. juulini toimus Petrogradis esimene ülevenemaaline tööliste ja soldatite saadikute nõukogude kongress. Eestimaa nõukogu esindas kongressil Jaan Anvelt, Jaan Vahtra võttis sellest osa «Pealinna Teataja» korrespondendina. Ajalehe

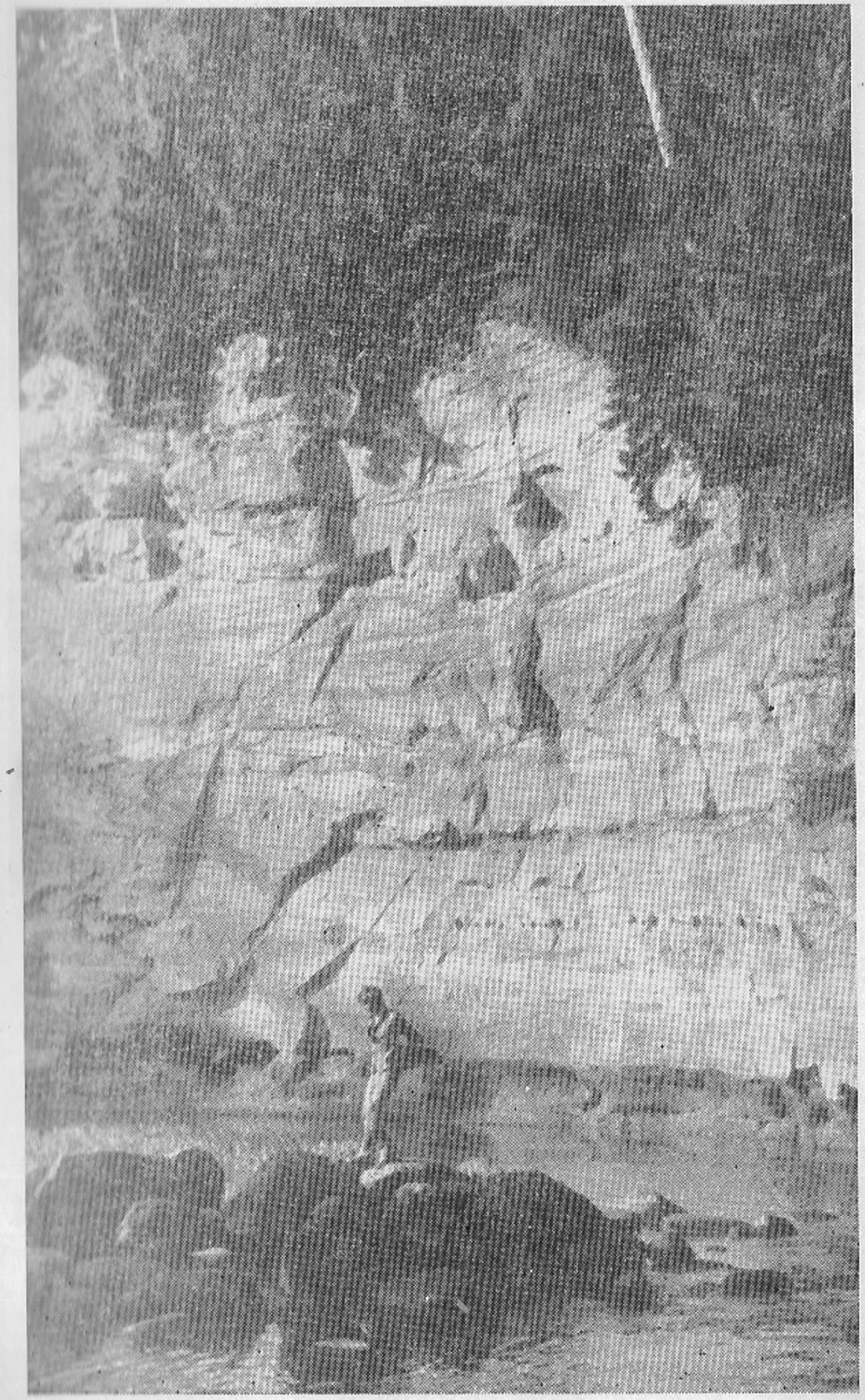

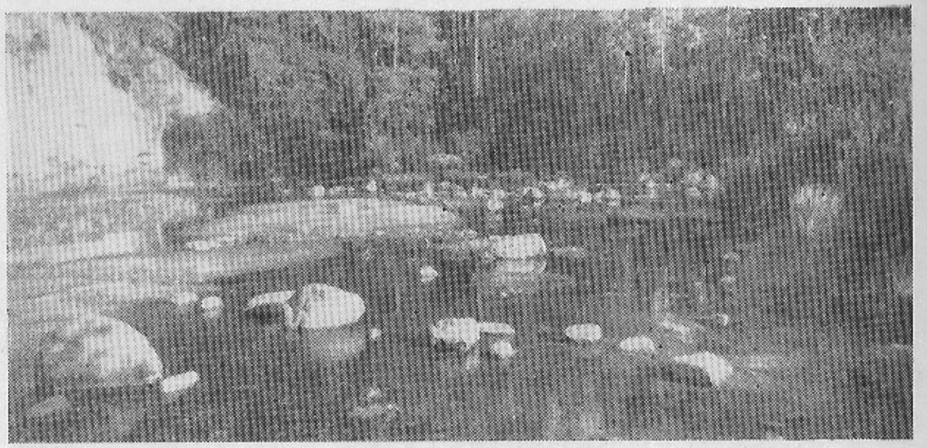

Taevaskojas on Ahja jõgi kivide-rohke

Lastesanatoorium «Taevaskoda»

Taevaskoja kolhoosi tootmishoo-ned

Autobussipeatus Taevaskojas

61. ja 62. numbris avaldatud reportaaž V. I. Lenini kõnest kongressil äratas üldist tähelepanu.

Aastail 1926—1935 töötas Jaan Vahtra õppejõuna Tartu kõrgemas kunstikoolis «Pallas», hiljem (1936—1940) kirjandusalal. Sel perioodil ilmusid Jaan Vahtra sulest humoorikas mälestusteraamat «Minu noorusmaalt» I—III (1934—1936), põnevusjutt «Laane kurus» (1935), noorsoojuttude raamat «Metsajärv» (1940). 1940. a. ilmus koos A. Ivaskiga kirjutatud raamat «Taevaskoda ja Valgemetsa».

Neil aastail viibis J. Vahtra Taevaskojas eriti sageli. Ta meelispaikadeks olid Ahja jõe taevaskojad ja kärestikud. Ta on kirjutanud: «Pole ilusamat rännakut, kui käia Taevaskoja jõe kaldail Kiidjärvelt alla Suurele Taevaskojale, pole ilusamat äraolekut loodussõbrale, kui viibida kaunil suvepäeval seal metsas kesk võimsat loodusilu... Loendamatuid kordi olen rännanud Kiidjärve ja Valgesoo vahelises metsas jõekaldaid mööda, visanud siin-seal kärestikkudesse õnge ning nautinud kaunist loodust, mis on mulle pakkunud igatahes enam kui kõik kuurordid mererandades ja mujal.» Sageli olid Jaan Vahtra kaaslasteks siin kunstnikud Villem Ormisson ja Elmar Kits, kirjanikud Juhan Sütiste ja Enn Kippel.

Aastail 1944—1945 toimetas Jaan Vahtra Võru rajooni ajalehte «Töörahva Elu». Jaan Vahtra on maetud Põlva kalmistule. Graniidist hauakivi on kujundanud kunstnik R. Sepp.

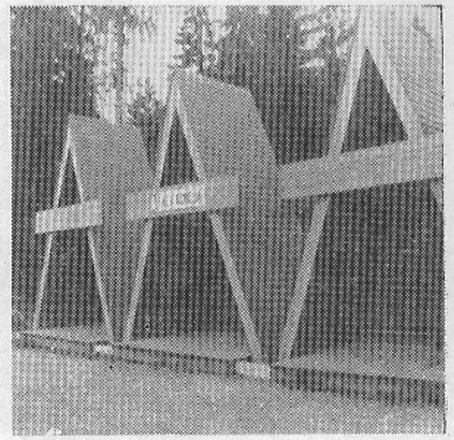

Tänapäeval on Taevaskoja küla raudteejaama läheduses paiknev vaikne nurgake, ümberringi Elva Metsamajandi metsamassiivid, Taevaskoja ja Põlva kolhoosi maavaldused. Külas asuvad kauplus ja sidejaoskond; liiklusolud on head.

Vaigulõhnalise metsa ääres asub alates 1948. aastast Vabariiklik Lastesanatoorium «Taevaskoda», kus esialgu raviti tuberkuloosihaigeid noorukeid. Alates 1969. aastast ravitakse siin ka teisi kopsuhaigusi. Koolieelised lapsed jätkavad õpinguid Taevaskoja algkoolis, koolieelikutele on loodud kõik lasteaiamugavused. Sanatooriumis on hästisisustatud ravikabinetid, laste tervise eest hoolitsevad suurte kogemustega meditsiinitöötajad. Tervenemisele aitavad kaasa Taevaskoja puhas osoonirikas õhk, vaikus ning looduse ilu. Suure Taevaskoja kaljuni on sanatooriumist kümne minuti tee.

Taevaskoja nime kannab ka ümbruskonna maid hariv ühismajand, mis moodustati 1968. aastal kaheksa endise väikese ühismajandi liitumise teel. Majandi keskus asub Himmastes. Taevaskoja kolhoosi üldpindala on 6830 ha, sellest haritavat maad 3346 ha. Põllumaad ulatu-

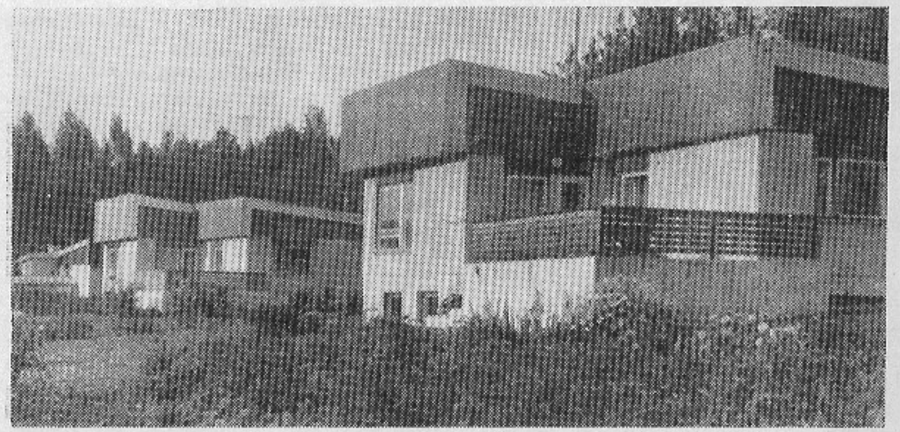

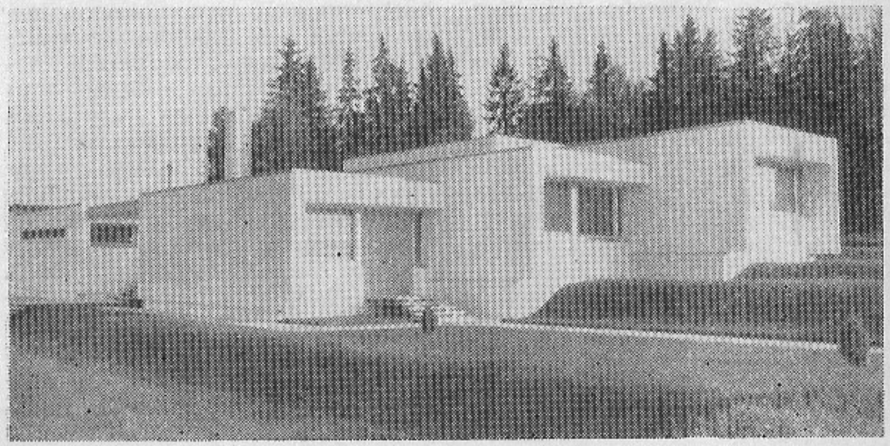

Taevaskoja kolhoosi kauplus-söökla

Elamuid Taevaskoja kolhoosis

Uuselamud on ümbritseva loodusega meeldivalt kokku sobitatud

Jakob Hurda sünnikohas

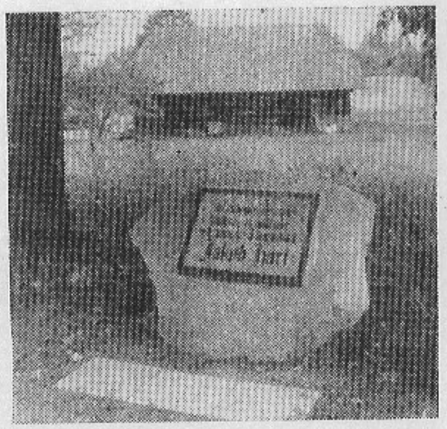

vad Põlva alevist kuni Mooste näidissovhoosini välja. Põhitootmisharu on loomakasvatus, heal järjel on seakasvatus. Märkimisväärseid tulemusi on saavutatud teraviljakasvatuses. Uute tootmishoonete rajamise kõrval pole kolhoosi juhtkond unustanud majandirahva elukondlikku heaolu. 1977. aasta septembris avas Himmastes uksed kaasaegne kauplus-söökla. Majandi keskuses on mitmekorruselisi mugavaid elamuid, Põlva aleviku lähedal, Tilsi külas, kauneid üheperekonnaelamuid.

Kolhoosi keskuse lähedal, Himmaste külas, on eesti rahvaluuleja keeleteadlase Jakob Hurda (1839—1907) sünnikoht. Sünnikodu, endise Lepa talu hooned on hävinud, kodukohta tähistab puude varjus olev mälestuskivi, millel on tekst: «Siin omaaegses Lepa talus sündis 22. (10.) juulil 1839. a. eesti rahvaluuleja keeleteadlane Jakob Hurt.»

Oma esimese koolitarkuse sai J. Hurt Himmaste külakoolis, mis avas uksed 1807. aastal. Koolmeistriteks olid siin ta vanaisa ja isa, kes pidasid seda ametit talutöö kõrvalt. Ettevõtlik vanaisa ehitas Lepa talu juurde Toro veski, mis sai vee siinsetest allikatest. Isal tuli lisaks muudele ametitele ka veel mölder olla.

Juba lapsepõlveaastail puutus J. Hurt kokku rahvaluule ja rahvalõbustustega. Üliõpilasena viibis ta tihti kodukohas ja esimesed rahvalaulud ongi kirja pandud sellest ajast. Hiljem kujundas ta eesti rahvaluule kogumisel välja ülemaalise kaastööliste võrgu. Rahvaluule kogumise ja publitseerimise kõrval on J. Hurdal teeneid Eesti Kirjameeste Seltsi asutamises, emakeelse kooli taotlemises ning üldises rahvaharidustöös.

Taevaskoja piirimaadel paiknev Põlva kolhoos on rajooni vanim. Põhiline tootmissuund on tõuloomakasvatus. Majandis on rohkesti ehitatud. Kolhoosi keskus asub nägusas kaasaegses hoones Mammastes, kuhu on tekkinud kolhoosiasula.

TAEVASKOJAST VALGESOONI

Suure Taevaskoja kalju juurest mööda jõekaldaid allavoolu on Valgesoo veskini umbes 1,8 kilomeetrit. Matka võib alustada ükskõik kumba jõekallast mööda. Vasakpoolsel kaldal kulgeb teerada põhiliselt orulammidel, vaatevälja jäävad vastaskalda järsud metsaga kaetud oruveerud ja devoni liivakivi paljandid. Parema kalda matkatee saab alguse Suure Taevaskoja harjalt, kust teerada viib järsakult alla jõe äärde.

Suurest Taevaskojast allavoolu on Ahja jõgi kohati ligi 30 meetrit lai ja moodustab kauni-

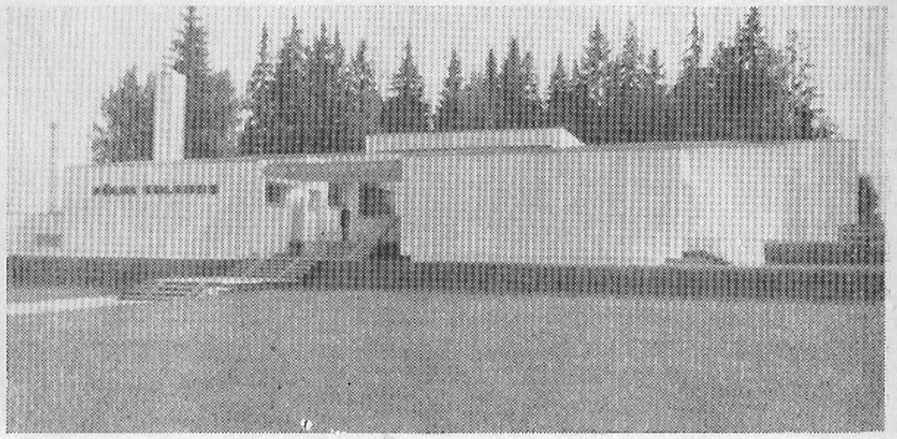

te metsade rüpes ilusaid lookeid. Kohati kummarduvad vee kohale männid, kuused ja kaldalepad, jões on rohkesti kive, siinseal ulatub veest välja veolust siledaks lihvitud rändrahne.

Soeoone kohal teeb jõgi käänaku, jõesäng on lai ja liuveerul hulgaliselt väiksemaid siledaid kive. Parempoolsel kaldal, kuusemetsa varjus, asub iidne liivakivisein, mida rahvas nimetab Soeooneks. Vanasti olnud selles kaljus suur ja sügav koobas, mis juba ammu kinni varisenud. Soeoone kalju ees on alati jahe ja niiskegi, sest suurtest puudest varjatud lõunapoolsele kaldale ei paista kunagi päike. Soeoont peeti vanasti Taevaskoja kõige hirmuäratavamaks kohaks ning ümbruskonna vanemad inimesed teavad selle kohta rääkida õudseid lugusid.

Soeoones elanud suur kuri hundiema oma kutsikatega. Ta olnud ümbruskonnas teiste huntide valitseja. Teda peetud huntide kuningaks ja ka libahundiks — äranõiutud sõjameheks, kes valvanud koopasse peidetud varandust. Ümbruskonna karjale ja inimestele ei olevat ta kurja teinud. Kord aga tahtnud keegi mees hundiema ära olles ta eluaset hävitada. Teinud mees koopasuhu tule ja surmanud sellega hundikutsikad. Sellest ajast peale muutunud hunt õelaks ja kurjaks, kõik teisedki hundid hakanud karja murdma ja inimesi kimbutama. Tuletegija aga kadunud jäljetult. Koopasuust vahtinud välja inimkolju ning maas lebanud puretud kondid. Arvati, et kättemaksuks hukkunud poegade eest murdis hunt tuletegija.

Rahvasuu räägib, et seda kõrvalist ja raskesti leitavat koobast kasutati suurte sõdade ajal pelgupaigana ning varanduse peitmise kohana.

Soeoonest Valgesoo suunas jõgi üha laieneb, veevool on aeglasem. Parem kallas on üsna järsk, taevasina varjab kõrge kuusemets. Soeoone ja Valgesoo vahel kerkib veepiirilt kaks väiksemat liivakivipaljandit. Vasakul kaldal on tasane orulamm tiheda kaldalepiku ja rikkaliku rohurindega. Kaldapuistu alustaimestikus on rohkesti sõnajalgu, leppade ümber keerduvad humalavõsud. Matkaraja äärde jääb kolmeharuline vana mänd, kohalikus keelepruugis «kolmeharoline pettäi».

Valgesoo veskile lähenedes veepind aina laieneb. Eemalt hakkab paistma Valgesoo veski

Põlva kolhoosi keskusehoone

Sõnajalad Ahja jõe kaldal

Vana kaev J. Hurda sünnikodus

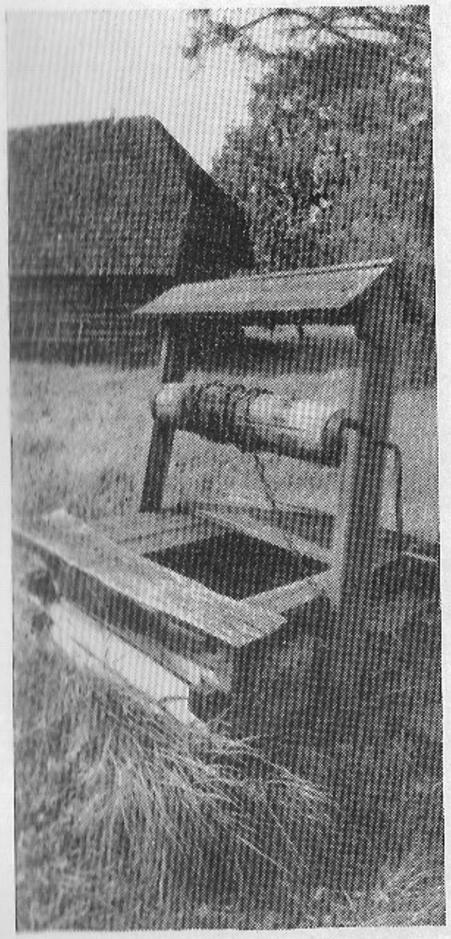

hoogne sillakaar. Veskisilla juures lõpeb Ahja jõe ürgoru maastikukaitseala. Samas, jõe paremal kaldal on ka viimane devoni liivakivi paljand — Ületammikalju. Allpool silda vana vesiveski kohal on jõesäng avar ja rohketest rändrahnudest üle külvatud, allavoolu aga muutub peagi tavaliseks jõesängiks.

Veerohke ja hea langusega Ahja jõgi pani vesiratta pöörlema ka kõige veevaesematel perioodidel. Siin jahvatati vilja, saeti laudu, lõigati katuselaaste ja töödeldi linagi. Enne Saesaare hüdroelektrijaama valmimist ajas veskiturbiin ringi ka väikest generaatorit.

Vana veskihoone, mäeveerul paiknev ristpalkidest ait ja raudkividest kaarjas veskisild pakuvad arhitektuurilist huvi. Säilinud ristpalkehitis on kaunis, paelub üksikute ehitusdetailide viimistlus, vormi harmoonia ja oskus seostada hooneid ümbritseva loodusega. Praegu vesiveski enam ei tööta. Hoonet valdab Taevaskoja kolhoos.

Lavatasandikul lainjal moreenmaastikul asub Valgesoo küla, mis esines selle nime all juba 16. sajandil. Idast ja lõunast piiravad küla Ahja jõe ürgorg ja suured männimetsad, läänest Akste küla piirimaadel asuv Vahemets ja põhjast Suursoo ehk Valgesoo. Oma nime olevat küla saanud soo järgi, kus kasvab rohkesti tupp-villpead. Ahja mõisnik saatnud sinna elama talupoegi, kes olid mõisaga vastuollu sattunud. Valgesoo küla vanem osa on endise koolimaja ümbruses. Hoonestikus hakkavad silma suurtest puudest ümbritsetud ristpalkidest rehielamud,

Valgesoo veskisild

Muistne Vallipae kaevuava Ahja jõe kaldal

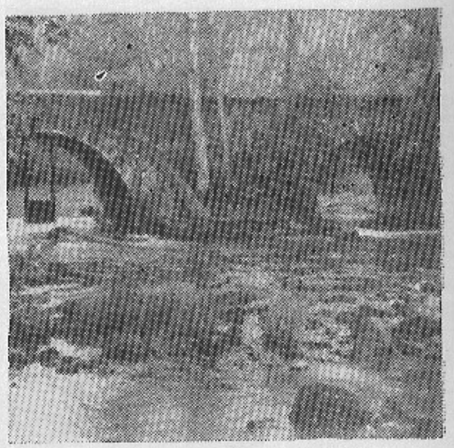

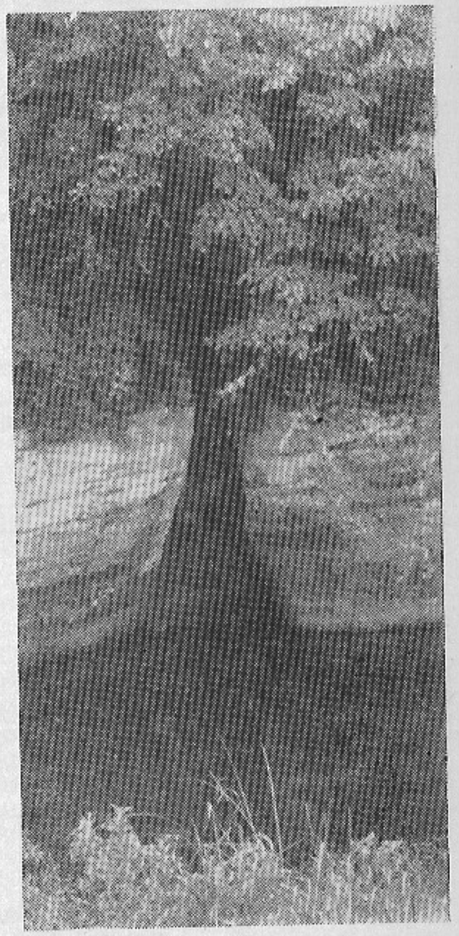

aidad, laudad, saunad, katuse ja ristpalkraketisega kaevud.

Endise koolimaja lähedal asuv Nagla pere on keeleteadlase, Eesti NSV teenelise õpetaja Kristjan Kure (1890—1961) sünnikodu.

Loodusesõbrale pakub meeldivaid elamusi umbes paarikilomeetrine matk mööda jõe vasakut kallast Valgesoo veskist Porgandi veskini. Valgesoo veskist umbes 100 m kaugusel tõuseb teerada järsule kaljuveerule — Vallipaele, mis on oma nime saanud samas ürgoru kaldal asuva Valli talu järgi. Teerada palistavad sirelid ja vanad pärnad, ürgoru veerul sirguvad pikad männid ja kased. Valli talu kohal on liivakivikaljus omapärane muistne kaevuava, mis vastaskaldalt on hästi näha. Mitu inimpõlve tagasi olnud siin kõrge kooguga kaev, kust võetud puhast jõevett perele ning karjale. Muistne kaevuava on inimkäte rajatud.

Vallipae järsaku lõpul on jões väike kärestik. See on ka viimane, sest allavoolu on langus juba väiksem. Valgesoo küla poolt suubus ürgorgu sügav sälkorg, põhjas vulisemas allikas. Rohkesti allikaid on samas jõe ääres leppade varjus.

Allavoolu taanduvad ürgoru veerud jõesängist kaugemale, jõelammil haljendavad tasased looduslikud niidud. Igale niidule on siin nimi pandud: Pikkniit, Sikaniit, Vananiit ja Oksivanguniit. Supelda on kõige mõnusam Pikkniidu kohal, kus jõelookes asuvat heinamaad varjab mõlema kalda poolt mets.

Sikaniidu kohal, jõe vastaskaldal, suubub Ahja jõkke Põlva poolt voolav Orajõgi. Selle suudmest jääb Ahja jõel Suurde

Emajõkke suubumiseni veel 43 kilomeetrit voolata. Jõepõhi on kohati madal ja liivane. Hauakohtades kaldaleppade varjus ujuvad ahvenad ja särjed, sügavamates kohtades võib näha toitu püüdvat turba.

Jõeluha rohurinne on liigirohke, kasvavad tarnad, mitmeaugused lopsakad kõrrelised ja liblikõielised taimed. Ilusad on Ahja jõe äärsed luhaheinamaad niidueelses kasvuhoos. Rohelisi kõrrelisi elustavad õrnsinised kellukad, kollakasvalged härjasilmad, lillad jaanililled, kuldkollased tulikad ja paljud teisedki taimed.

Orajõe suudmest allavoolu on vasaku kalda jõekäärus väike liivakivipaljand, mille jalamilt voolab välja allikas. Samas on ürgoru kaldal kõrgem koht, mida kohalik rahvas kutsub Hänni ehk Hänningu mäeks. Põhjasõja lahingus saanud siin surma rootslaste sellenimeline väepealik. Siia olevat ta maetud koos varaga.

Kuni Porgandi veskini silmuskleb jõgi tugevasti. Üle Porgandi veskisilla suundub tee Põlva—Mooste maanteelt läbi Eoste Valgesoo külla ning sealt edasi läbi Akste ja Kärsa Tartu—Räpina maanteele. Siit on võimalik minna ka Taevaskotta või Saesaarele, auto aga tuleb parkida Valgesoo küla metsa äärde ja teekonda jätkata jalgsi.

Porgandi veskis jahvatati leivavilja ja kuni Saesaare hüdroelektrijaama valmimiseni andis ta elektrivoolu Valgesoo ja Eoste küla paredesse. Nüüd on veskipais alla lastud. Veskiomanikust kõneldakse kui kuulsast sepast ja rauatöömehest, kes kahekümnendail-kolmekümnendail aastail hobustega veetavaid auru jõul töötavaid lokomobiile ehitas ringi «isesõitvateks». Nendega liiguti talust tallu, haagiseks rehepeksumasin, saeraam, kreissaag või katuselaastumasin. Vana sepikoda asub Ahja jõe kaldal.

Siinne ümbrus oli asustatud kauges minevikus. Ahja jõe paremal kaldal Eoste külas Keldrimäel kerkivad ürgoru lammilt 2—3 meetri kõrgused laugenõlvalised kühmud. Need on keskmisest rauaajast säilinud kääpad. Asulakoht võtab enda alla 1300—1400 m² suuruse maa-ala. 1971. aasta proovikaevamistel avastati siin 15—20 cm paksune kultuurkiht söetükikeste ja põlenud kivipuruga. Leiti ka üks potikedral vormitud savinõu kild. Asula pärineb II aastatuhande algusest ja on Põlva rajooni ainus teadaolev avaasula.

Porgandi veskist 300 m allavoolu on Ahja jõe kaldal Varbuse palus kolm kääbast, mis kuuluvad arvatavasti I aastatuhande teise poolde.

Eoste külas Porgandi veski poole suunduva tee ääres on mändide all mälestuskivi partisan Lembit Siniorule, kelle võitlustee Suures Isamaasõjas katkes siin 2. septembril 1943. Aastaid kandis vapra partisani nime Eoste külas moodustatud kolhoos; hiljem ühines majand Taevaskoja kolhoosiga.

KIRJANDUST

Eesti NSV maapõue kaitsest. Tallinn, 1976.

T. Habicht. Rahvapärane arhitektuur. Tallinn, 1977.

Kas tunned maad. Koost. E. Varep. Tallinn, 1965.

K. Kirt, A. Ivask, E. Ploom. Põlva rajoon. (Siin- ja sealpool maanteed.) Tallinn, 1975.

E. Kumari. Ahja jõe ürgorg. Tallinn, 1968.

E. Laugaste, E. Liiv. Muistendid Vanapaganast. Tallinn, 1970.

V. Lõugas, J. Selirand. Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn, 1977.

A. Mäemets. Matk Eesti järvedele. Tallinn, 1977.

Põlva rajoonis. Kodu-uurijate seminarkokkutulek 17.—20. augustini 1978. Artiklite kogumik. Tallinn, 1978.

J. Vahtra, A. Ivask. Taevaskoda ja Valgemetsa. Tartu, 1940.

SISUKORD

Saateks 3
Geoloogiast 4
Taimestikust ja loomastikust 4
Koorvere—Valgemetsa—Kiidjärve 10
Saesaare 23
Saesaare paisjärv 27
Ümber paisjärve 29
Taevaskoja 34
Taevaskojast Valgesooni 45
Kirjandust 50

Raieste, H.

R09 Taevaskoja. — Tln.: Eesti Raamat, 1981. — 52 lk. ill.

Autor tutvustab Põlva rajooni Ahja jõe maastikukaitsealal asuvat looduskaunist Taevaskoda ja selle lähemat ümbrust. Looduslike vaatamisväärsuste kõrval heidetakse pilk ajalukku, kõneldakse siit sirgunud kultuuritegelastest, räägitakse tänapäeva eluolust. Paikkonnaga tutvumise hõlbustamiseks on kirjeldatud mõningaid matkamarsruute.

R 20904—167 / M901(16)—81 **TL—11—26—80 1905040100 26.89 (2E)**

Хейно Райэсте
ТАЭВАСКОЯ
На эстонском языке
Художник-оформитель Ю. Каарма
Таллин, изд-во «Ээсти раамат»

Toimetaja E. Tuulik. Kunstiline toimetaja V. Hurt.
Tehniline toimetaja A. Merirand.
Korrektorid L. Golberg ja E. Gutman.
ИБ № 2759. Laduda antud 25. 07. 80. Trükkida antud 16. 03. 81. MB-03531. Formaat 84×108/32. Trükipaber nr. 1. Kiri: Žurnalnaja. Kõrgtrükk. Trükipoognaid 1,625. Tingtrükipoognaid 2,73. Tingvärvitõmmiseid 2,83. Arvestuspoognaid 3,44. Trükiarv 12 000. Tellimus nr. 2435. Hind 30 kop. Kirjastus «Eesti Raamat», 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Ühiselu», 200001, Tallinn, Pikk 40/42.